

Проф. Др. Марина Благојевић

ГЕНДЕР БАРОМЕТАР БиХ 2002.

Садржај

1. Увод
2. Теоријски оквир анализе
3. О упитнику
4. О узорку
5. Гендер и рад
6. Подјела рада у домаћинству
7. Породични и радни живот
8. Гендер, насиље и страх
9. Ставови и предрасуде о гендеру
10. Закључак
11. Библиографија
12. Додатак - табеле
13. Упитник

Predgovor

Promocija pitanja gender (rodne) ravnopravnosti i jednakosti je ušla na prava vrata 1999. godine kada je tadašnji Predsjednik Vlade Federacije BiH zatražio od Ministarstva vanjskih poslova Finske podršku u jačanju uloge žene u savremenoj Bosni i Hercegovini. Time su Vlasti Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske započele proces koji traje već petu godinu, pod nazivom «gender mainstreaming» - što bi se popularno moglo nazvati integrisanje rodni pitanja u sva područja javnog i privatnog života. Proces se realizuje uz podršku GEEP projekta a vode ga Gender centar Vlade Federacije Bosne i Hercegovine i Gender centar Vlade Republike Srpske, a za rezultat je imao mnoge uspješne aktivnosti, kao što je Zakon o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine, osnivanje i jačanje institucija sa mandatom za praćenje, promovisanje i reagovanje na pitanja gender ravnopravnosti i jednakosti od općina i opština, preko kantona, do ministarstava entiteta i države Bosne i Hercegovine.

Jedan od osnovnih preduslova za ispunjavanje obaveza, koje danas imaju institucije vlasti, a prvenstveno Gender centri, su tačne i pouzdane informacije o broju, statusu, kao i problemima sa kojima se suočavaju muškarci i žene u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Mnogi podaci o ženama i muškarcima već postoje i publikuju se posebno u Agenciji za statistiku BiH, Zavodima za statistiku FBiH i RS, kao i sličnim kantonalnim i opštinskim službama. Međutim, mnogi podaci koje se prikupljaju ukazuju samo na brojčane odnose između muškaraca i žena, koji nam ne pružaju sliku o kvaliteti odnosa između muškarca i žena, niti o njihovom mišljenju o ovim odnosima. Nedostatak ovakvih podataka bio je povod da Gender centri FBiH i RS, u saradnji sa Agencijom za statistiku BiH i Zavodima za statistiku FBiH i RS, pokrenu pripremu istraživanja koje će pružiti informaciju o tome do koje mjere je javnost u BiH senzibilizirana za probleme gender jednakosti i ravnopravnosti. Istraživanje je dobilo ime «Gender barometar» po uzoru na finski gender barometar.

Aktivnosti su započete u ljeto 2002. godine s osnivanjem Radne grupe za gender statistiku, koja je pripremila plan rada, definisala upitnike i uputstva za anketare, odredila uzorak za BiH, održala obuku za anketare i pratila cijeli proces kao i statističku analizu podataka. Članovi i članice radne grupe bili su predstavnici i predstavnice sljedećih institucija i organizacija: Gender centri Vlada FBiH i RS, Agencija za statistiku BiH, Zavodi za statistiku FBiH i RS i IBHI BiH. Ovom procesu su doprinijele i Tuula Melkas, autorica Gender Barometra Finske Statistike iz 1999 godine i tadašnja direktorica Gender Statistike, Statistike Finske, kao i Gretchen Elias (Kennedy School of Government, Harvard University), volonterka u GEEP projektu, koja je to ljeto bila u Sarajevu i Banjoj Luci. Analizu podataka, koja čini publikaciju pred vama, pripremila je prof. dr. Marina Blagojević. Ovom prilikom im zahvaljujemo na saradnji i uloženom trudu.

Zahvalnost takođe želimo izraziti svima koji su radili na tehničkoj obradi teksta i u pripremanju ove publikacije.

Gender barometar je istraživanje za koje su se statističke institucije BiH obavezale da će nastaviti da proizvode u jednakim razmacima od svake tri godine. Sljedeći «Gender barometar BiH» je planiran za 2005. godinu.

Samra Filipović-Hadžiabdić

Spomenka Krunic

Lejla Somun

Koordinatorica u ime Vlade

Koordinatorica u ime Vlade

Koordinatorica projekta

FBiH

RS

УВОД

Анкета “Гендер барометар” спроведена је по угледу на анкету у Финској, која се под истим називом, спроводи од 1998. године. Анкета која је рађена на репрезентативном узорку одраслих мушкараца и жена у Босни и Херцеговини имала је за циљ објективно “снимање стања” у смислу разлика и сличности које постоје међу женама и мушкарцима, како у њиховим положајима, тако и у њиховим ставовима.

Иако је Босна и Херцеговина прилично одмакла у процесу изградње институционалног система којим треба да се обезбиједи “mainstreaming” гендера у свим институцијама и на свим нивоима друштвеног живота, прије свега захваљујући веома амбициозним и успјешним пројектима Гендер Центара ФБиХ и РС, сам концепт “гендера”¹ као релативно нов у политичком жаргону БиХ, и још увијек доминатно изван образовног процеса и јавног дискурса, несумњиво захтијева јасније омеђавање проблема, јасније дефинисање разлика и сличности у друштвеним егзистенцијама између жена и мушкараца, и на крају, боље разумијевање јавног мњења и његове динамике када је ријеч о гендер разликама. Другим ријечима, рационалну гендер политику није могуће замислити нити спроводити без знања о стварним разликама и сличностима између мушкараца и жена, између њихових ставова и њихових очекивања, као и без јасне контекстуализације ових разлика унутар специфичног, друштвеног, историјског и културног контекста. Без обзира на успјехе “mainstreaming-a” у неким земљама које могу служити као “свијетли примјери” не постоје заправо једноставни рецепти о примјени тих истих механизма у неким сасвим другачијим срединама.

Управо зато је “Гендер барометар” изузетно важан и осјетљив механизам за аналитичко раздвајање оних родних детерминанти које су “транскултуралне” од оних које су културно и друштвено специфичне. У ситуацији Босне и Херцеговине која представља постконфликтно подручје као и друштво у транзицији, али и примјер веома сложене институционалне и политичке организационе структуре, односи између родова снажно су обиљежени и колективним траумама и индивидуалним и породичним стратегијама преживљавања и опстанка и болним процесом “враћања у нормалност”. Матрица родне једнакости и равноправности, промовисана и недавно усвојеним Законом о равноправности полова у БиХ (2003), треба да представља важну осу структурације постконфликтног друштва Босне и Херцеговине.

У реалности, међутим, овај процес отежан је не само објективно тешком економском ситуацијом БиХ, која по дефиницији подстиче компетитивност и смањује солидарност по свим, па и родним линијама, већ и изразитим дијахроничитетом овог друштва, у којем паралелно егзистирају пријемодерни,

¹ У тексту ће се појмови “гендер” и “род” употребљавати као синоними јер су у различитим језицима (српском, босанском, хрватском...) већ прихваћене различите варијанте, па и различити изговори “гендер”, које јесу синоними и односе се на културни и друштвени конструкт којим се надограђује билошка датост пола.

модерни и постмодерни елементи и са њима повезани родни односи. Дијахронијски резови намећу потребу не само за контекстуално осјетљивом родном политиком, већ и за локално и слојно осјетљивом родном политиком. Другим ријечима, проблеми са којима су суочене ратне удовице на селу са великим бројем економски зависне дјеце, сасвим су другачији од проблема младих образованих жена које одбијају да буду дискриминисане на послу само зато што су “жене” или које се опиру моделу подјеле послова у кући који је историјски превазиђен и нема никаквог оправдања за одржавање у двокаријерним породицама. Ипак, и у првом и у другом случају, иако веома различити проблеми различитих жена у великој мјери су детерминисани родом. Упросјечавање родне политике, ипак, не би донијело добро ни једној ни другој групи жена, као што и игнорисање и неразумијевање “мушке реалности” не би водило смањивању, већ повећању отпора спровођењу гендер политика. “Гендер барометар”, међутим, омогућава да се сагледа значај различитих социјалних варијабли у друштвеном позиционирању жена и мушкараца. Значај гендера не треба апсолутизовати, јер је понекад утицај других варијабли значајнији (нпр. образовање или разлике град-село), али је веома важно укључивати родну димензију у све социолошке и економске анализе, као и у планирање друштвеног развоја. Такође, родне разлике саме по себи нису нужно негативне, уколико је модел који је успостављен комплементарни (што је често био случај са породицама у ратном окружењу), а не компетитивни. Оптимум који треба достићи је једнакост у различитости, а не механичко изједначавање мушкараца и жена. Уписивање значења у родне разлике је битно културолошки условљено, а у дубљим слојевима је повезано и са условима на тржишту радне снаге и свако поједностављивање у тумачењу може изазвати не само отпоре у спровођењу гендер политика, већ и озбиљан пораст мизогиније. Једном ријечју, тумачење резултата “Гендер барометра” не исцрпљује се квантитативном дескрипцијом, већ разумијевањем дубље динамике између микро и макро чинилаца друштвене промјене кроз призму гендера.

“Гендер барометар” омогућава снимање ставова јавности о родним неједнакостима што пружа увид у то колико је јавност сензибилисана за ове проблеме, односно, обрнуто, колико је јавност “слијепа” за родне неједнакости. Чак и само истраживање представља својеврсну сензибилизацију, како анкетара, тако и испитаника. Познавање ставова јавности предуслов је изграђивања општег друштвеног консензуса о једнакости и равноправности родова, што јесте дуготрајан процес, али неопходан услов темељне друштвене промјене. Континуирано праћење промјена ставова јавности представља основ за осмишљавање оног дијела гендер политике који се односи управо на сензибилизацију, која укључује и промјене вриједносних ставова, али и подизање општег нивоа информисаности и знања о родним неједнакостима, а која је један од битних предуслова успјешне имплементације гендер политика.

“Гендер барометар”, као прво истраживање ове врсте на нивоу БиХ било је суочено са методолошким проблемима који се у сљедећим истраживањима могу превазићи. Поновно ограничење проистекло је из употребе инструментарија који је био прилагођен не само другој, већ и битно другачијој друштвеној средини, веома

сензибилисаном за проблеме родних једнакости, за разлику од БиХ. То је условило да се питања која се упућују имају и другу тежину и друго значење, него што је то случај са првобитним испитивањем. С друге стране, читав низ других могућих и битних подручја испитивања веома битних и карактеристичних за БиХ је изостао. У основи ових методолошких проблема, ипак је теоријско питање интерпретације родних разлика: као доминантно трансисторијских и транскултуралних или као доминантно контекстуализованих, ограничених унутар одређеног контекста и историјског времена. Ово питање и само, међутим, није хипотетичко, већ у великој мјери емпиријско: једино научна аналитичка апаратура у компаративним истраживањима омогућује да се о овим разликама и сличностима закључује поуздано. Значај локалних и глобалних детерминанти, историјских и трансисторијских, међутим, и сам варира. Интерпретација ових детерминанти такође је варијабилна, али и интегрални дио друштвене промјене, поготову социјалног инжињеринга који је на дјелу у БиХ као протекторату међународне заједнице. У мјери у којој се промјене спроводе у складу и уз поштовање друштвеног контекста зависи вјероватноћа њиховог успјешног имплементирања. “Гендер барометар” је у том смислу неопходан дио рационалног социјалног инжињеринга, оног који убрзава промјену смањујући негативне контраефекте.

Гендер барометар, као и сваки “барометар”, има утолико више смисла уколико се спроводи периодично како би се омогућило праћење промјене, па тиме и макро евалуација гендер политике и њене ефикасности и ефективности. Осим тога, релативно сличан инструментариј омогућава драгоцене компаративне анализе које могу да пруже дубље увиде у сложени сплет друштвених детерминанти. Ипак, “Гендер барометар” није једини начин на који је могуће пратити ове промјене и њега ипак треба схватити као комплементарни извор података, који повезан са статистичким изворима, сличним квантитативним и квалитативним истраживањима, пружа могућности за изградњу објективног увида у стање ствари.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР АНАЛИЗЕ

Иако **претежно дескриптивна**, ова анализа ипак почива на одређеном теоријском оквиру. У суштини, свака анализа увијек има експлицитни или имплицитни теоријски оквир. У овом конкретном случају, испитивања гендер разлика и сличности у БиХ, анализа почива на већем броју **теоријских претпоставки** које су изграђене на основу компаративних увида о процесу промјена родних режима у транзицијским друштвима и на Балкану посебно (Благојевић, 2003).

Прва претпоставка је да је друштво Босне и Херцеговине, као и друга балканска друштва (у смислу друштава која су обухваћена новонасталим државним границама распадом бивше Југославије) **испресијецано дијахроничитетом**, што значи да у њему паралално коегзистирају елементи **пријемодерности, модерности и постмодерности**. За разлику од западноевропских друштава у којима су ови слојеви историјског времена у великој мјери хомогенизовани, без обзира на веома брзе друштвене и технолошке промјене, у друштвима Балкана ради се о својеврсном “судару” веома различитих епоха. Различити дијелови становништва могу живјети у мање или више затвореним свијетовима који су мање или више конзистентни. У

овим друштвима преовлађују својеврсни културни и вриједносни **хибриди**, као и хибриди у животним стиловима, економским аранжманима или обрасцима рада. Поједностављено би се могло рећи да ова друштва треба да искораче из пријемодерности у постмодерност, и то у условима у којима пуна модерност није ни била достигнута, а затим је најчешће разорена насилно!

Овакав најопштији друштвени оквир одређује и **родне режиме**. Родни режими, као **релативно структурирани односи међу родовима, који укључују и одговарајуће родне идентитете, одговарајуће родне улоге и одговарајуће родне перформансе**, и сами су пријемодерни, модерни и постмодерни, у зависности од тога који сегмент популације се посматра (нпр. урбано или рурално становништво). Чак и унутар истог сегмента, унутар једне доминантне матрице могу постојати, и најчешће постоје, **разнородни елементи, хибриди**, који представљају неку врсту мјешавине различитих слојева историјског времена, на нивоу индивидуалних или групних вриједности, ставова и пракси у сфери родних режима. Не може се заправо са сигурношћу тврдити да постоје одређене правилности или модели. Сасвим супротно, постоји увијек латентна опасност да “научнички ум” уписује конзистентност насилно, у реалност која је, по природи глобализацијске реалности на полупериферији, у транзицијским друштвима, више хаотична него уређена.

Трећа теоријска претпоставка везана је за утицај који на промјену родних режима имају **гендер политике**. Родни режими су, наине, изложени веома интензивним промјенама, које се спроводе најчешће **одозго** и које се, у најкраћем, састоје у усвајању одређене законске регулативе и њеној имплементацији. Утицај ових интервенција на родне режиме, није сасвим једноставан. Наине, законска регулатива најчешће се заснива на моделима који потичу из веома различитих друштава. **Имплементација** ове регулативе најчешће је суочена са веома **великим стварним отпором**, често прикривеним општим идеолошким флоскулама “о једнакости”. Тај отпор се чак може и појачавати у будућности. Постоје, осим тога, опипљива **ограничења** за спровођење политике једнакости која проистичу не само из културалних, већ и економских извора. Политика људских права, под коју су подведена и женска права, се лакше спроводи у условима обиља него у условима сиромаштва.

Посебна теоријска претпоставка односи се на промјену гендер режима која се догађа **одоздо**, са мијењањем партнерских и родитељских пракси, са промјеном ставова младих о браку и родитељству, као и са промјеном **масовне културе** и афирмацијом нових модела односа између жена и мушкараца. О овом аспекту промјене се за сада у транзицијским друштвима релативно мало зна. Сигурно је, међутим, да је на дјелу успостављање једног **транскултуралног модела**, који је у снажној конкуренцији са локалним културама и локалним традицијама. Тај транскултурални, у суштини **глобализацијски модел** родних режима, паралелно и парадоксално, афирмише **истовремено и женска људска права и потпуно бескрупулозну “маркетизацију” жена** (у смислу “продаје” и “куповине” на “тржишту”). Помјерањем из центра ка периферији глобалног капитализма слабе “женска права”, а појачава се бескрупулозна “маркетизација”, у облику нпр. новог робовласништва (sex trafficking) или секс индустрија на којима се заснива велики дио профита туристичких дестинација у транзицијским земљама или у Трећем

свијету. **Хегемонистички модел мушкости**, који у својој суштини одговара неолибералном моделу мушког капиталисте, преплављује свијет полупериферије, којем припадају и транзицијска друштва. Све то отвара много спорних и комплексних питања која излазе из корпуса једноставног и једнозначног разумијевања гендер једнакости. Поред тога, један посебан вид **неоконзервативизма**, који се успоставља као отпор према негативним аспектима глобализације, снажно оживљеног политикама националних идентитета, религијског фундаментализма, али и неолибералном идеологијом, редефинише односе између родова и функције “женскости”, односно “мушкости” у измијењеном контексту.

Посебна теоријска претпоставка односи се на утицај **етничких конфликта** у БиХ друштву. Рат по правилу појачава етничку хомогеност, традиционалне вриједности, “природну подјелу рада” између жена и мушкараца, али и **породичну солидарност**. Жене су у ратним околностима додатно изложене насиљу, а рат сам по себи помјера границу “прихватљивог” када је ријеч о насиљу уопште, јер помјера праг толеранције према насиљу. Женски људски ресурси се, по правилу, у рату екстензивно користе за преживљавање, што све води промјени патријархалног обрасца моћи на микро нивоу.

На крају, сама транзицијска друштва, којима припада и БиХ друштво, показују читав низ сличности међу родним режимима. У суштини, **сличности у родним режимима су веће од разлика које су изазване и/или продубљене процесом трансформације тих друштава**. То је последица како позитивног наслеђа претходног система (израженог прије свега у идеологији једнакости, интензивном образовању жена и интензивном запошљавању жена), тако и чињенице да “транзиција”, иако веома различита у различитим друштвима, ипак садржи неколико битних заједничких именитеља, као што су: **рестрикција државних буџета, смањивање сигурности запослења, општи драстични пад стандарда за велику већину становника, стихијски процес приватизације који ствара нове елите, драматична ерозија положаја средњих слојева, и погоршање положаја сектора у којима је запосленост жена била изразито висока** (јавни сектор, прије свега образовање и здравство). Транзицијска друштва су на сличан начин, дакле, изложена процесу **глобализације**, што смањује разлике у **квалитету** друштвене промјене кроз коју пролазе.

У земљама у транзицији, па и у БиХ, како различита истраживања спроведена у последњих десетак година, показују, родне режиме карактерише слиједеће:

- **пораст насиља** над женама,
- **пораст страха, несигурности и неизвјесности,**
- **нагло снижавање економске моћи** жена,
- **искљученост из институционалне политике** (“демократија” без жена),
- **активирање жена у невладиним организацијама**, као реакција на институционалну искљученост и покушај анимирања жена од стране међународних агенаса (донаторских организација),

- постојање **“само-жртвујућег микро матријархата”**,
- **ретрадиционализација и репатријархализација вриједности**,
- јачање етничких идентитета и **инструментализација жена**,
- постојање изражених **међугенерациских разлика међу самим женама**,
- противрјечност између **материјалне реалности и медијске реалности**.

Пораст насиља над женама се догађа у контексту општег и драстичног пораста насиља у земљама у “транзицији”, као њихова својеврсна “варваризација”. У БиХ друштву је проблем насиља још више појачан због рата. Пораст насиља у цјелини повезан је углавном са колапсом институција претходног режима и извјесног институционалног вакуума унутар кога се успостављају нова “правила игре”, углавном у форми “права јачега”. Али, пораст криминала је повезан и са јачањем мафије на глобалном свјетском нивоу (Castells, 1999). На микро нивоу пораст насиља над женама у породици је најчешће повезан са “имплозијом патријархата”, односно са “кризом маскулинитета” (Николић –Ристановић, 2002).

Основна карактеристика економског стања у “транзицији” је **пад породичног стандарда**, као резултат економске “кризе” (све до 1997. године у свим земљама “транзиције” нигдје државни производ није достигао ниво од 1989, дакле прије почетка транзиције изузев у Пољској; извор: Шиловић, 2000). **Губитници** транзиције су и сами стратификовани: највише је погођена радничка класа, затим средња класа, породице са дјецом, нарочито оне самохраних мајки, као и сеоска популација или етничке мањине (Роми). Жене су у свим овим случајевима најчешће дупли губитници. У БиХ круг губитника је шири због посљедица ратног сукоба, а у посебно угрожене групе спадају ратне удовице, као и избјеглице.

Приватизација је за жене имала много негативних ефеката. Прије свега, приватизација се углавном одвијала на начин који је омогућавао редистрибуцију у корист нових елита, што значи да је обим “добитника” драстично сужен, и наравно углавном сведен на мањи број мушкараца, односно њихових породица. Пораст сиромаштва је нарочито погодио домаћинства која се састоје од жена, и то нарочито породице самохраних мајки. Терет биолошке репродукције, и економски и физички, је током транзиције “сваљен” на жене, што је резултирало у драстичном паду фертилитета у веома кратком периоду. Приватизација је подстакла и **сексизам и “ејџизам”**, односно дискриминацију засновану на старости, и то нарочито у сектору услуга.

Интензивно трошење женских људских ресурса на микро нивоу, у приватној сфери, како би се ублажиле негативне посљедице трансформације јавне сфере у неолибералном кључу, нарочито у генерацији жена које су већ засновале породице, односно које су због свог сопственог биолошког циклуса “затечене” “транзицијом”, резултира у моделу родног режима који се може назвати **“само-жртвујући микро-матријархат”** (Благојевић, 1995). Основна карактеристика овог модела родног режима је да се женска моћ артикулише прије свега у приватној сфери, и то кроз амбивалентан процес само/жртвовања. Различита истраживања потврђују постојање овог модела и у не-балканским културама (нпр. “Polish mother” синдром) као и у

дубљим историјско/антрополошким слојевима балканских култура (“crypto-matriarchy”).

Све земље у “транзицији” су прошле и још увијек пролазе кроз веома сложене и међусобно повезане процесе **ре-традиционализације и ре-патријархализације јавних дискурса и јавног мњења**. У периоду опште нестабилности и неизвјесности потрага за сигурношћу у откривању “правих”, “трајних”, “вјечних” вриједности је најчешће преведена у низ веома конзервативних ставова, који оправдавају сексизам и искључивање различитих облика “другости”. Не ради се, наравно, ни у ком случају о једноставном “враћању уназад”, већ прије о носталгији изазваној драстичним осјећањем разочарења и губитка, чак и у земљама које се могу сматрати “успјешним случајевима транзиције”, али и о функционалном, често и политичком, коришћењу наслеђа и традиције у измијењеном контексту, па и о читавању нових потреба и значења у традиционалне форме. **Ре-традиционализација је, дакле, прије прилагођавање традиције новом контексту, него што је заиста повратак уназад**. Слично је и са **ре-патријархализацијом која афирмише маскулине вриједности и маскулиност као вриједност по себи**, али прије свега на дискурзивном нивоу, прилагођавајући се новом пост-социјалистичком и пост-модерном контексту. Ре-патријархализација на дискурзивном нивоу одговара “матријархализацији” на нивоу економије преживљавања (Благојевић, 2000).

Земље “транзиције” улазе у глобални контекст у вријеме када су **политике идентитета** у пуном јеку. Сасвим је јасно да је глобализација уско повезана са фрагментацијом, као и да је национализам један од облика отпора глобализацији у њеном неолибералном кључу који објективно појачава искључивање великог дијела становника земаља у “транзицији”. **Јачање етничких идентитета уско је повезано са инструментализацијом жена**. Нове националне идеологије потпуно подразумевају подвођење интереса жена интересима нације, што је нарочито видљиво у **демографском дискурсу**, често повезаном са **религиозним дискурсом**, када је ријеч о популацији, односно о фертилитету. Политика репродукције је у земљама транзиције веома важан дио политике уопште. Гал и Клигман, тако, нпр. идентификују четири начина на који “репродукција прави политику”: јавне дискусије преобликују однос између држава и становника: репродукција одређује “нацију” и њене границе; дебате о репродукцији служе као кодирани елементи за политичку легитимизацију државе и одређивања њене “моралности” (нпр. дебата између Западне и Источне Њемачке); те дебате конституишу жене као политичке актере (Гал, Клигман, 2000). У суштини ове дебате би се могле свести на питање да ли су **жене грађанке у грађанској држави, или су “мајке нације”, у националној држави**. Различита истраживања показују да жене саме о овоме имају веома јасне ставове: оне су грађанке и мајке (ако јесу) своје дјеце, а не “националне дјеце” (Благојевић, 1997; Irene Dölling, Daphne Hahn, Sulka Scholz, 2000). У сваком случају, потпуно је запањујућа сличност аргумената и њихове артикулације у корист “повратка жена” породици, или у анти-абортус кампањама које се одигравају у земљама транзиције.

Свака дубока друштвена промјена, у крајњој линији реализује се као **разлика између генерација**. Како је “транзиција” изузетно брза и дубока промјена линије

раздвајања различитих генерација су веома изражене. Генерације мајки су у бившим социјалистичким земљама у којима је постојао модел потпуне запослености покушавале да у великој мјери ускладе различите захтјеве двије често међусобно супротстављене сфере: породице и запослености. Истраживање у Пољској Mire Marody и Anne Giza-Poleszczyk су разлику у идентитетима између млађих и старијих жена означиле као прела од **“само-жртвујуће жене ка само-инвестирајућој жени”** (“from the self-sacrificing to the self-investing woman”). У веома суптилној и херменеутичној анализи дискурса о женскости у пољским медијима и њиховим промјенама, ауторке показују како је већ сама “транзиција”, успостављањем другачијих система вриједности, **накнадно обесмислила све напоре мајки** (Marody, Giza-Poleszczyk, 2000).

Млађе генерације жена у земљама у “транзицији” суочене су са ситуацијом **креирања новог родног идентитета**, који обиљежава неспоразум и дистанцирање, како у односу на мајке, тако и у односу на мушкарце, који и сами пролазе кроз интензивно рedefинисање идентитета. На појавном нивоу, ово производи веома много веома различитих модалитета и генерацијских и родних односа, **који релативизују све фиксне категорије: од рода, преко генерације, до породице**. Ипак, ваља нагласити, да се ово успостављање нових идентитета, ако је уопште ријеч о томе, не одвија у вакууму, већ у простору који је омеђан процесима глобалне интеграције у нео-либералном, па и у нео-колонијалном кључу.

Сви ови аспекти транзиције повезани са родним режимима показују да се ради о комплексној динамици која не мора нужно да има једноставан исход. Промјена у великој мјери иде у **правцу имплозије родних разлика, с једне стране, али и појачавања родних разлика, па чак и антагонизма, с друге стране**. Разлике које постају све значајније су све више у **сфери репрезентације: политичке и културне**. Такође, све су значајније разлике у положају на тржишту радне снаге, условљене новим облицима дискриминације заснованим на “љепоти” и старости. Отуда је могућ један сасвим нови модел, тако раширен у свим посткомунистичким земљама, **модел у коме на нивоу ставова, образовања, професионалних шанси, има све мање разлика између мушкараца и жена млађих генерација**. Ипак, смањивање разлика на једној линији, не значи њихово укидање, већ сасвим могуће, **њихово премјештање на неко друго поље: из институција, на примјер у ванинституционалне мреже, од институционалне дискриминације, на суптилну дискриминацију**. У приватној сфери правац промјена је посебно нејасан, јер се и сама биолошка репродукција и родитељство у цјелини јако мијењају, све више се одвајајући од партнерства. Остаје отворено питање, да ли се са родним разликама **урушавају и сами родови, или ће оне, што је сасвим могуће, постати ревитализоване новом економијом на полупериферији у којој ће маркетинга жена бити саставни дио економског развоја?**

Каква је релевантност свих ових теоријских поставки за анализу Гендер Барометра у БиХ?

Прије свега, промјене које се догађају у области гендер режима су **интензивне, комплексне, слојевите и иду у разним правцима**. Недостајући јасни теоријски модели и одговарајуће научне парадигме онемогућавају да се једноставно закључује

о општем правцу промјена, поготову на основу испитивања ставова. Ставови у великој мјери одражавају раскорак који постоји између јавног и медијског дискурса и реалности. Реалност, с друге стране, треба испитивати у веома различитим димензијама у којима се промјене догађају да би се заиста видјело о којим и каквим промјенама је ријеч. Ово је ситуација која је битно другачија од ситуације у којој постоји углавном једнолинијски развој индустријских друштва и одговарајући процес успостављања равноправности између родова, заснован прије свега на иманентним потребама властитог развоја. Без разумијевања објективних ограничавајућих околности у којима се друштва на полупериферији налазе, поготову постконфликтна друштва какво је БиХ друштво, може се створити привид да стварни развој зависи од ставова, или од законске регулативе, а не од ограничења карактеристичних за полупериферијска друштва и њихову економску ситуацију. Осим тога, свођење проблема гендер једнакости углавном на једнакост на тржишту радне снаге, и то схваћену као једнакост у оквиру “слободног тржишта” на коме “слободни” појединци и појединке имају исте шансе, може бити у великој мјери у противрјечности са објективно заштитничком функцијом породице, мрежа и других традиционалних институција, која у друштвима полупериферије, а нарочито у постконфликтним друштвима, представљају снажну противтежу општем колапсу модерних институција и драстичном осиромашењу великог дијела популације.

Једном ријечју, да би се избјегле замке поједностављеног тумачења веома комплексних процеса неопходно је да тумачење резултата буде адекватно контекстуализовано, или бар да не покушава да тежи уопштавању за које нема теоријско покриће.

О УПИТНИКУ

Упитник “Гендер барометра” обухватио је 54 питања затворног типа и вишеструко већим бројем варијабли (видјети упитник у прилогу). Упитник је подијељен на шест области:

1. **Општа питања** (питања која су се односила на испитаникове објективне карактеристике, као и карактеристике домаћинства)
2. **Могућности на радном мјесту** (питања која су се односила на посао, рад и услове рада и запошљавања)
3. **Подјела рада у домаћинству** (питања која су се односила на домаћи рад и разоноду)
4. **Породични и радни живот** (питања која су се односила на конфликт улога и могућности усклађивања)
5. **Сексуално насиље и страх** (питања која су се односила на сексуално узнемиравање и страх од насиља)
6. **Друштвена вјеровања о родним улогама** (питања која су се односила на ставове о томе шта родне улоге подразумевају).

О УЗОРКУ

Анкета Гендер барометар БиХ-е 2002. проведена је на узорку од 1000 испитаника/ица. Величина узорка у Федерацији БиХ је била 600, а у Републици Српској 400 испитаника/ица.

При одређивању структуре узорка узети су у обзир сљедећи критерији:

- **пол испитаника/це,**
- **старост** (испитаници/це могу бити старости од 15 - 74 године),
- **тип насеља** (градско насеље – остала насеља) у којем испитаник/ца станује и
- **образовање.**

При прављењу оквира узорка за Федерацију БиХ број испитаника по кантонима одређен је према процјени броја становника за дати кантон.

При избору општина узети су у обзир сљедећи критерији:

- заступљеност и већих и мањих,
- статистичка сазнања о специфичности територије,
- географски положај општине.

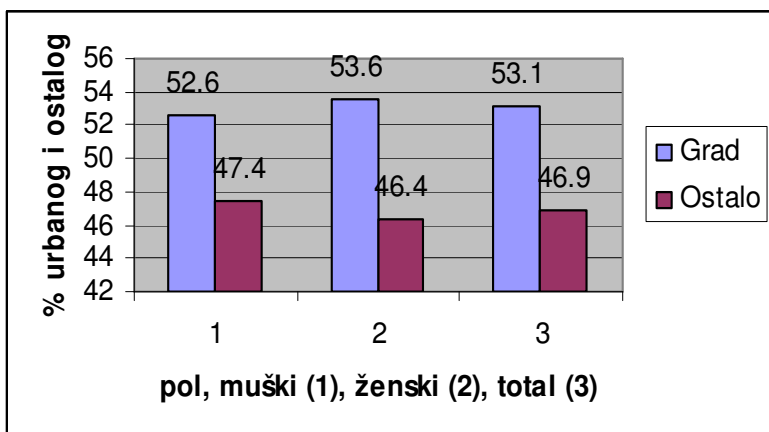
Распоред испитаника према типу насеља вршен је према процјени броја становника према типу насеља по општинама. Распоред испитаника по старости по општинама вршен је према процјени учешћа становништва три главне старосне скупине узорка (15-29, 30-49 и 50+) у становништву старом 15 и више година. Распоред испитаника одређене старосне групе према типу насеља и према полу вршен је рашчлањујући укупан број испитаника одређене старости према наведеним критеријима.

С обзиром на критеријуме и квалитет реализације може се тврдити да је **узорак репрезентативан за одрасло становништво БиХ.**

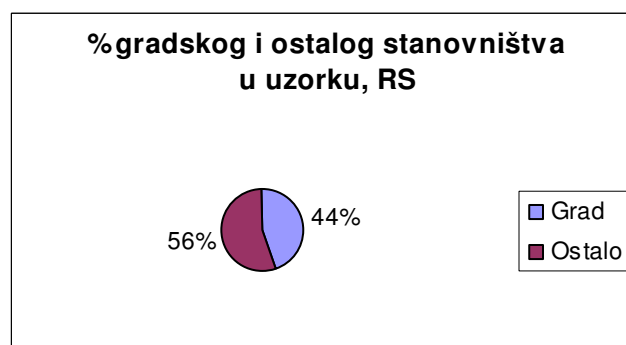
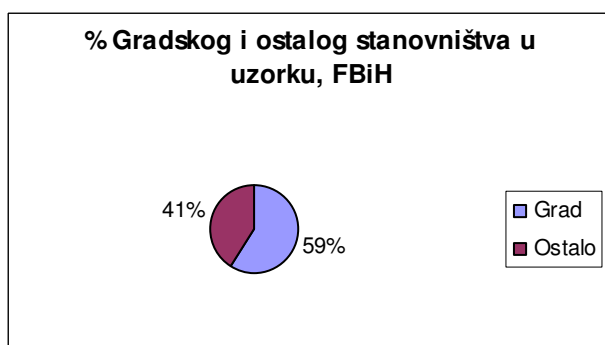
У узорку су подједнако заступљени мушкарци и жене (табела 1пр), са по 500 испитаника/ца. Не постоје битније разлике у овом погледу између ФБиХ и РС. Треба напоменути да је узорак у ФБиХ 600 испитаника, а у РС 400, што значи да је и укупна збирна слика више обликована искуствима и ставовима испитаника из ФБиХ.

графикон 1

Структура узорка по типу насеља, БиХ

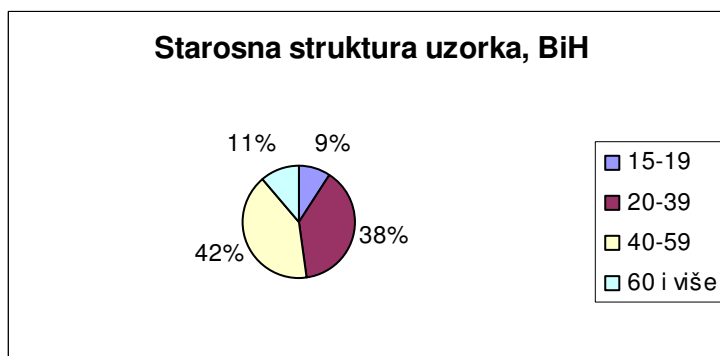

Највећи број испитаника живи у градским насељима. Жене су нешто чешће из градова од мушкараца. Иако је податак о “урбаности” испитаника релевантан и за њихов начин живота и за њихове ставове и искуства, овај податак се не може сасвим недвосмислено користити у тумачењу јер није познато када су испитаници постали становници градова, а постоји велика вјероватноћа да се услед интензивних помјерања становништва током и после рата у БиХ велики дио становника градова у суштини недавно населио у градовима. Између заступљености урбаног становништва у ФБиХ и РС постоји значајна разлика. У ФБиХ је 59% урбаног становништва у узорку, за разлику од 44% у РС. Графикон 2, 3

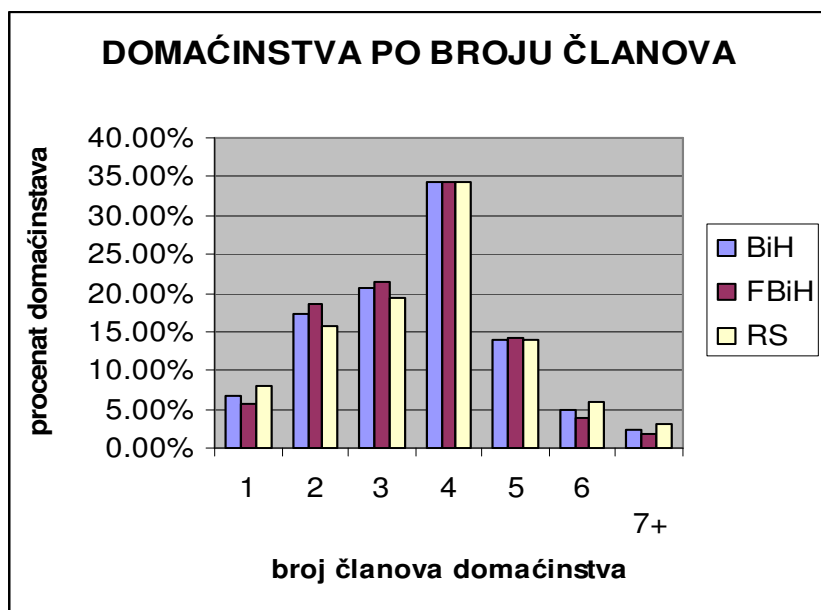
У узорку у цјелини су најзаступљенији испитаници старости 44-59 година и 20-39 година старости, док су друге двије групе, млађа и старија далеко мање заступљене.

графикон 4

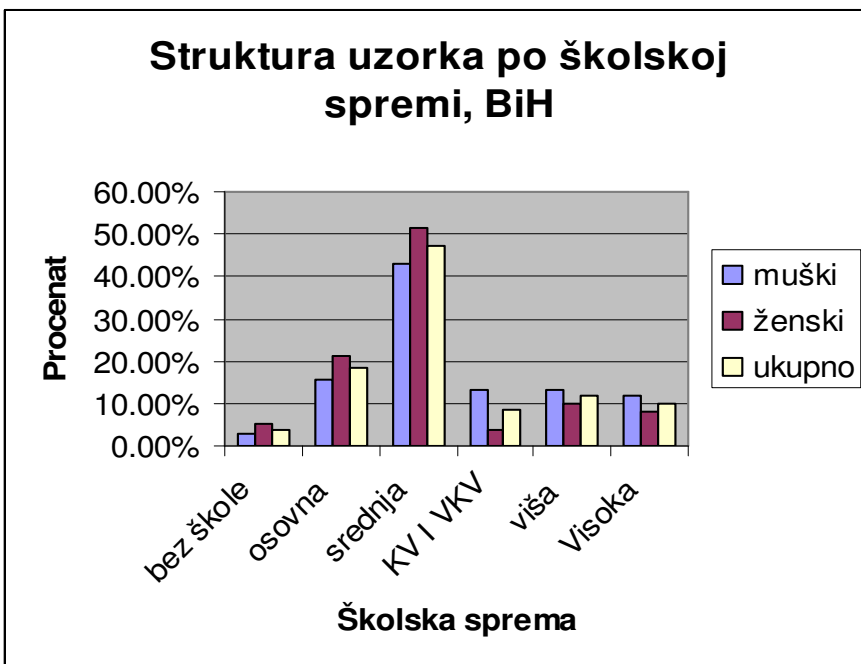

У узорку су најбројнији били испитаници који су живјели у домаћинствима са 4 члана. У погледу дистрибуције домаћинства по броју чланова нема значајније разлике између дијелова БиХ. Мања домаћинства су у укупном узорку, а и по дијеловима далеко више заступљена од бројчано већих домаћинстава (табела 4 пр., граф. 5)

Графикон 5

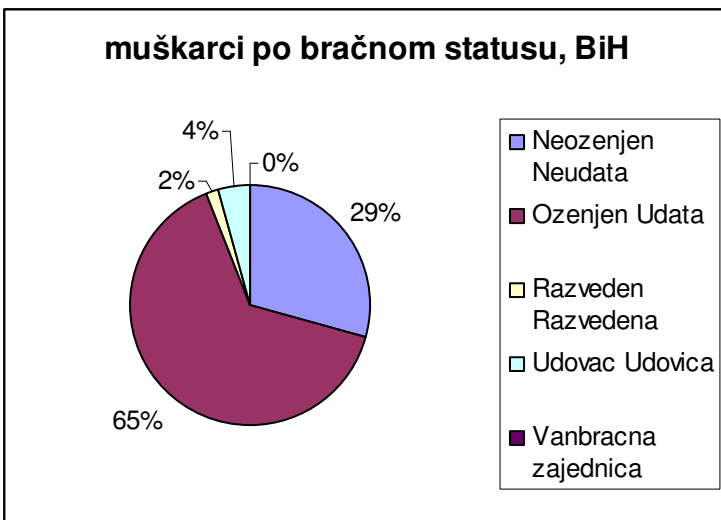

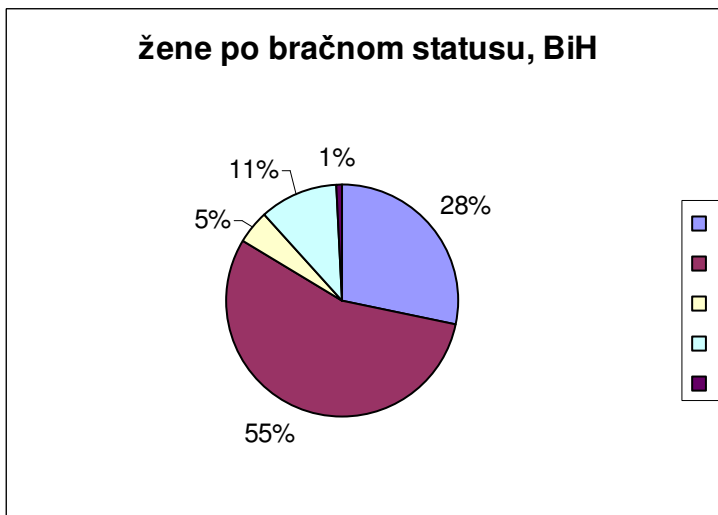
графикон 6

У узорку су, и међу мушкарцима и међу женама, најзаступљенија лица са средњим образовањем (граф.6). Жене су заступљеније међу онима који имају ниже нивое образовања, а мушкарци међу онима који имају више нивое образовања (више и високо), али и међу онима који су образовани за обављање радничких занимања (КВ и ВКВ). Између образовања и мушкараца и жена и мјеста становања постоји веза. Више образовани имају и већу вјероватноћу да буду становници градова (табела 6 пр.)

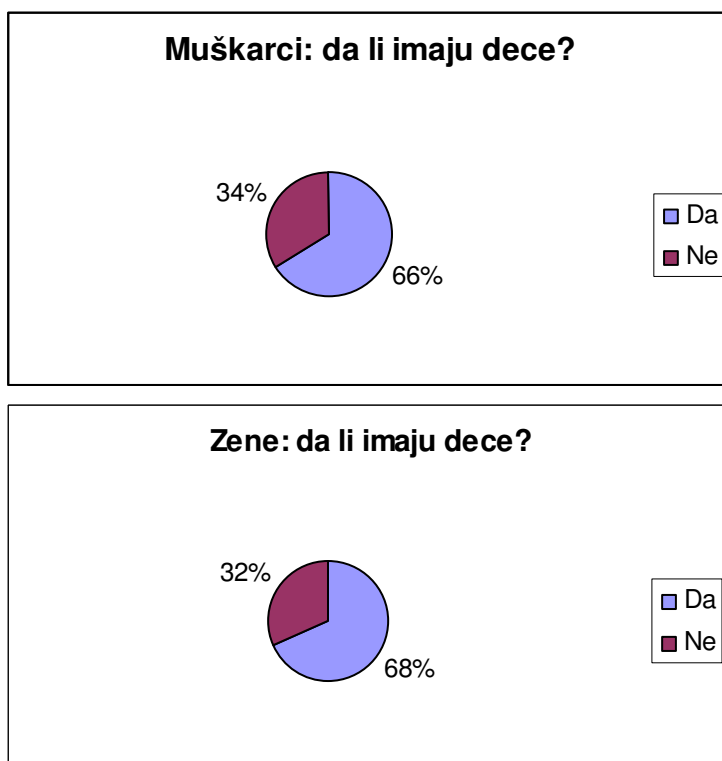
графикон 7,8

И мушкарци и жене у узорку су најчешће у браку, што је у најдиректнијој вези и са старошћу узорка (граф. 7,8). Међутим мушкарци су чешће у браку од жена, које су чешће удовице и разведене, па чак у неколико случајева и у ванбрачним заједницама. Поређење између ФБиХ и РС (табела 7пр.) показује да су разлике у брачности мушкараца и жена веће у РС него у ФБиХ.

Графикон 9,10

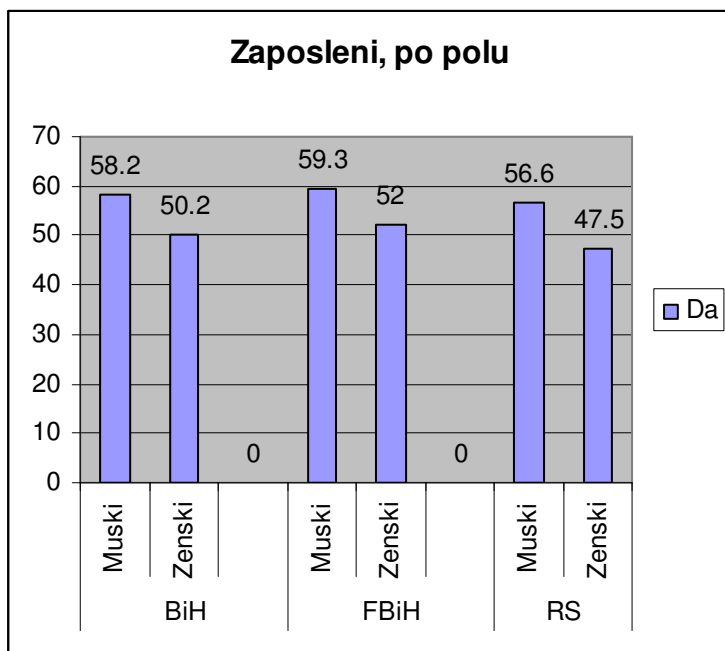
И мушкарци и жене у узорку су најчешће родитељи (67.1%), жене нешто чешће него мушкарци (граф. 9,10 и табела 8 пр.). Испитаници из РС су чешће родитељи од испитаника из ФБиХ.

Како БиХ није имала попис становништва од 1991. године када је била у саставу СФРЈ, детаљан опис узорка је неопходан услов за разумијевање друштвене реалности која је “покривена” овим истраживањем. Уочавање веза које постоје између појединих демографских карактеристика узорка (као што су старост, образовање, урбаност, величина домаћинства) омогућује продубљеније тумачење резултата.

GENDER I RAD

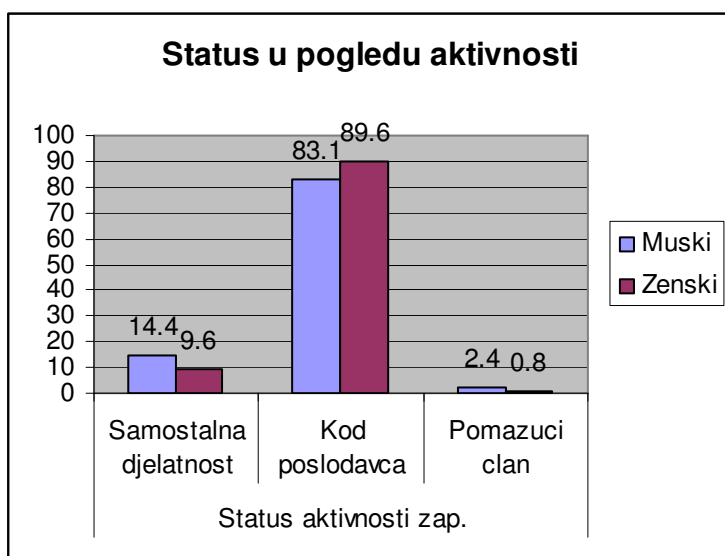
Od svih ispitanih 54.2% ima uposlenje, muškarci češće od žena (58.2% muškaraca naspram 50.2% žena, tabela 9 pr., grafikon 11). Opći nivo uposlenosti u FBiH je viši nego u RS, ali razlike između muškaraca i žena u FBiH i RS su neznatne. Ove se razlike vjerojatno mogu dovesti u vezu sa dvije činjenice: višom razinom siromaštva u RS, kao i većom proporcijom negradskog stanovništva u uzorku.

grafikon 11

Uposleni, i muškarci i žene u velikoj većini su uposleni puno radno vrijeme (oko 95%, tabela 10 pr.). Najčešće uposlene na kraće radno vrijeme su žene u FBiH. Ipak, treba napomenuti da u ekonomijama tranzicijskih zemalja udio «sive ekonomije» ne dozvoljava da se ovi podaci prihvate kao potpuno pouzdani. Može se, naime, pretpostaviti da je opća razina radnog angažiranja daleko veća, kao i da je udio onih koji rade u različitim tzv. fleksibilnim radnim aranžmanima veći od dobijenih rezultata. S druge strane, važno je uočiti da i ovi podaci, takvi kakvi su, pokazuju izuzetno visok radni angažman žena. To znači da je, zahvaljujući prethodnom razdoblju komunizma, kao i poznatoj činjenici da je učešće žena u ratnim ekonomijama i ekonomijama «preživljavanja», i u BiH model jednakosti u sferi ekonomije veoma izražen. S obzirom na male razlike u obrazovanju muškaraca i žena mlađe generacije, kao i s obzirom na druga slična iskustva drugih tranzicijskih društava, može se s puno prava pretpostaviti da će se u budućnosti razlike, koje su inače male, bar na razini radnog angažiranja, nadalje smanjivati.

grafikon 12

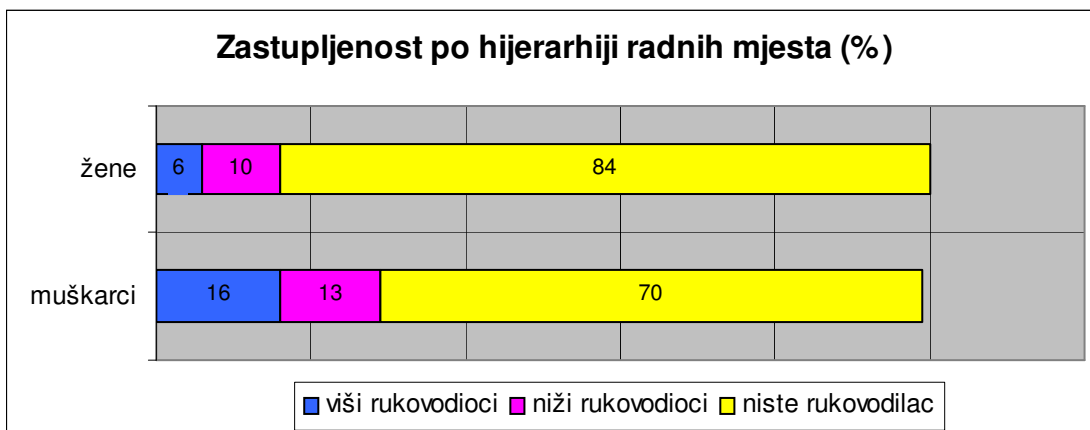

Velika većina uposlenih, i muškaraca i žena su uposleni kod poslodavca. Ipak, žene imaju veće šanse da budu uposlene kod poslodavca, a mnogo manje da obavljaju samostalnu djelatnost. Ono što je posebno neobično jeste da su žene mnogo rjeđe tzv. pomažući članovi domaćinstva, što je inače, u svim zemljama izrazito ženska kategorija (na Balkanu je učešće žena među «pomažućim članovima» negdje oko 3/4; Blagojević, 2003a). Poređenje FBiH i RS pokazuje da su žene u RS-u češće samouposlene (11.5%) nego žene u FBiH (8.4%).

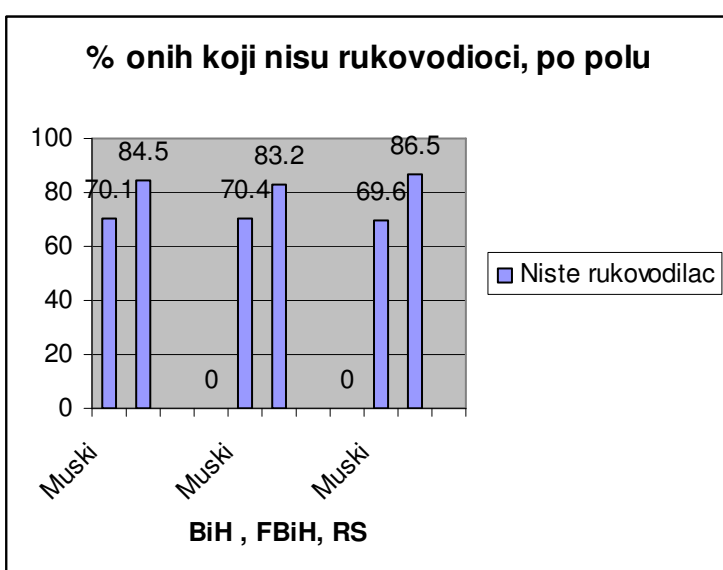
Muškarci su češće od žena u stalnom radnom odnosu, i to u oba dijela BiH. Ipak, razlike su samo nekoliko procentnih poena. Međutim, i ovdje treba napomenuti da vjerovatno izostavljanje «sive ekonomije» pruža iskrivljenu sliku, te da bi prave i značajne razlike između rodova mnogo više došle do izražaja da je «siva ekonomija» uključena.

Muškarci i žene iz uzorka, iako su približnog obrazovanja kao i približne starosti, pokazuju upadljive razlike kada je riječ o položaju u hijerarhiji, i to u oba dijela BiH. Muškarci imaju znatno veće šanse od žena da zauzimaju rukovodeće položaje (čak 14% razlike, graf. 13). Ipak, jedan dio ovih razlika može se pripisati i «privatnom biznisu», odnosno činjenici da muškarci mnogo češće od žena mogu zauzimati rukovodeći položaj jer su «sami svoje gazde». Razlike između muškaraca i žena u pogledu zauzimanja rukovodećih položaja veće su u RS nego u FBiH.

grafikon 13

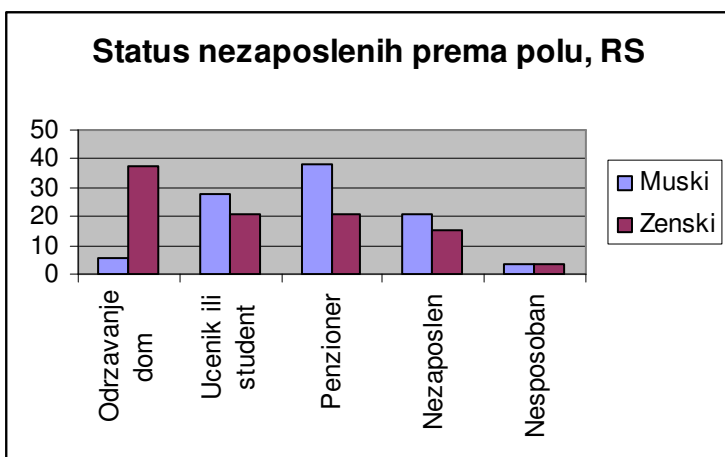
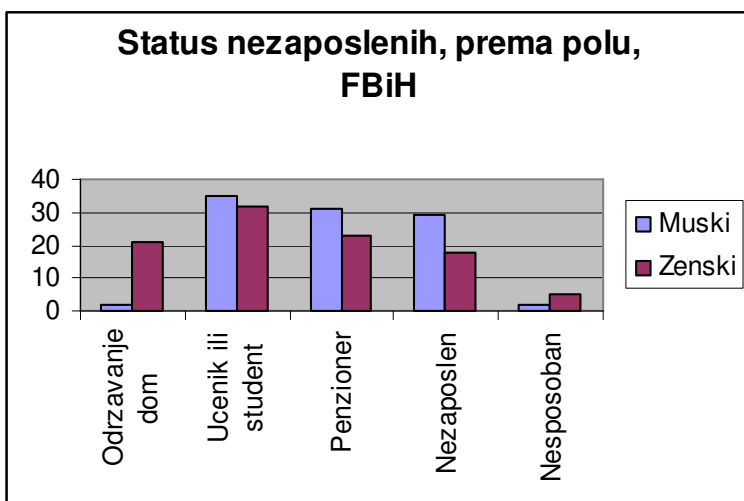
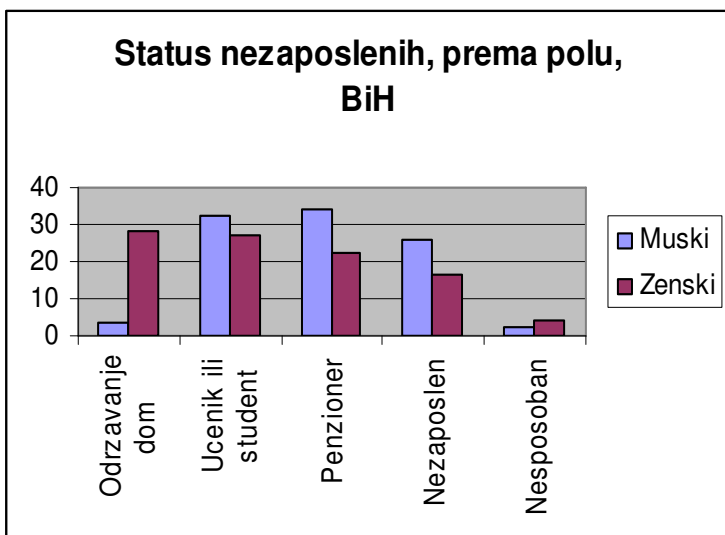

grafikon 14

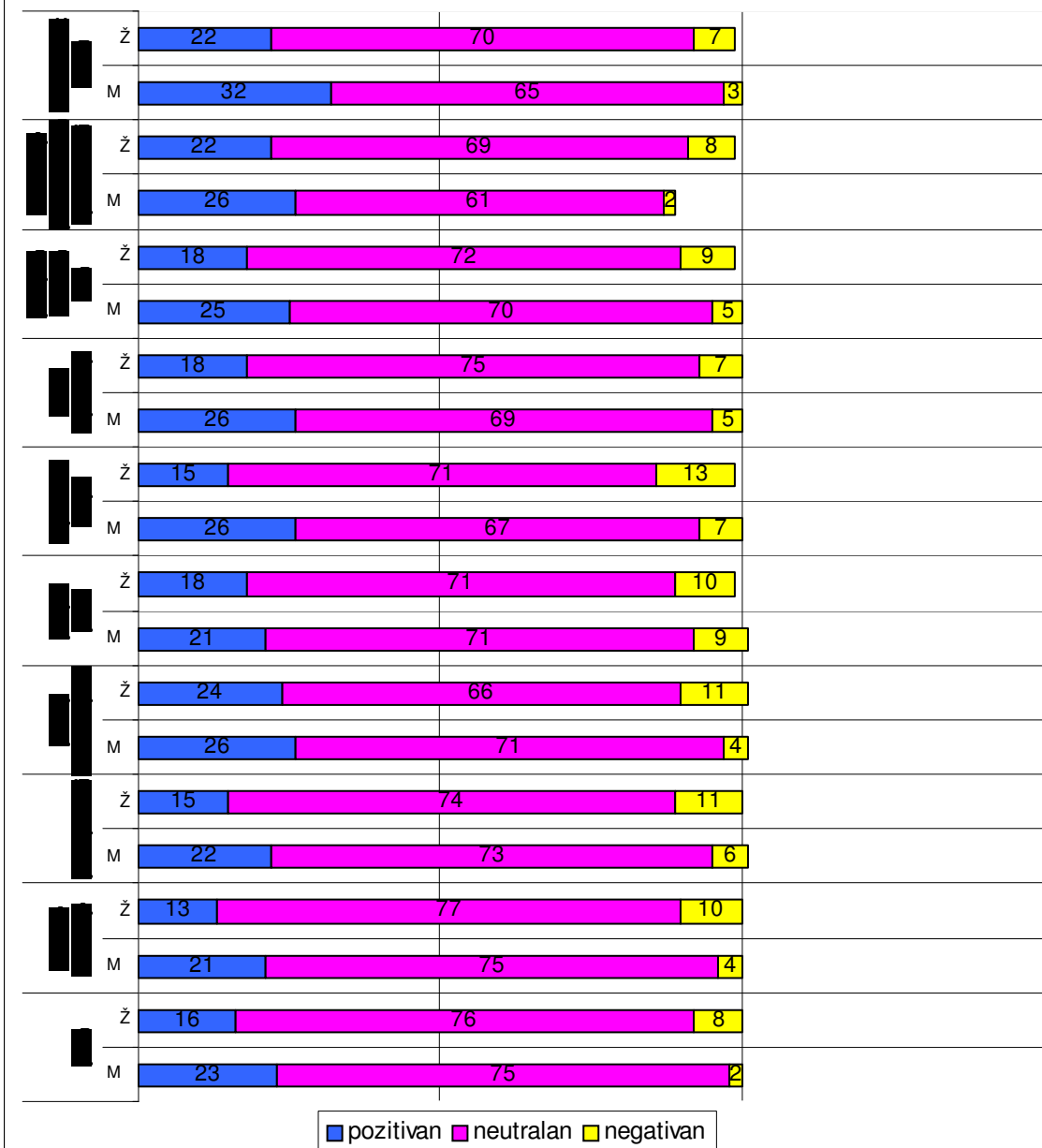
Neuposleni su , kako podaci pokazuju, najčešće u statusu «domaćice», ili, kada je riječ o mlađim članovima domaćinstva u statusu učenika ili studenata. Kategorija osoba koja «održavaju domaćinstvo» je izrazito ženska kategorija, dok su sve ostale kategorije (učenik/student, umirovljenik, neupsolen), izuzev «nesposobni za rad», kategorije u kojima preovlađuju muškarci. Neki od ovih podataka možda odražavaju i metodološke probleme. Vrlo je vjerojatno, naime, da su žene koje su neuposlene bile spremne da izjavljuju da su «domaćice», pogotovu ako pripadaju kategoriji tzv. «obeshrabrenih djelatnika», odnosno onih koji su izgubili nadu da će posao ikada dobiti, pa se i ne prijavljuju mjerodavnim ustanovama-organizacijama.

grafikon 15, 16,17

grafikon 18

Uticaj spola (zaposleni i pomažući članovi/ice) %

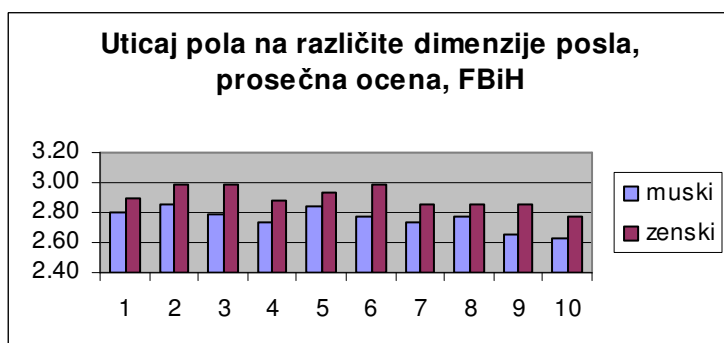
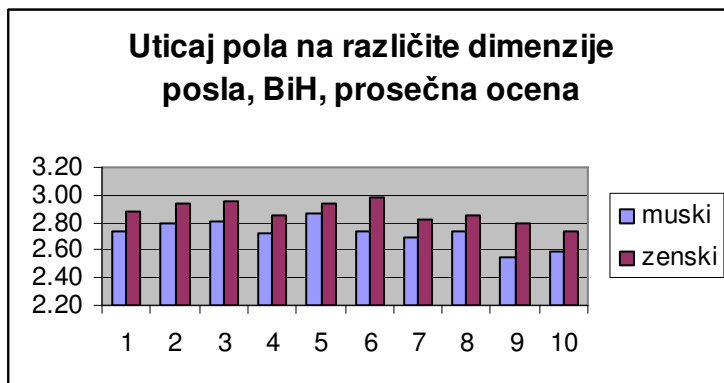

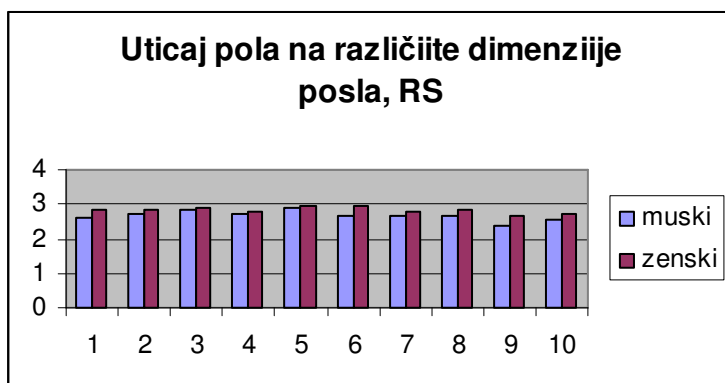
Uposleni i žene i muškarci u cjelini nisko vrednuju utjecaj spola na različite ispitivane dimenzije posla (grafikon 18) Najviše se odgovora i žena i muškaraca odnosi na neutralan utjecaj spola. Ovi podaci vrlo vjerojatno govore više o nedovoljnoj senzibiliranosti za probleme, nego o odsustvu različitog tretmana žena i muškaraca. Odgovor «neutralan» je vrlo vjerojatno odgovor kojim se često prikriva odsustvo stava, znanja i razmišljanja o nekom specifičnom problemu. Ipak, s druge strane, u kontekstu veoma teških socijalnih i ekonomskih problema sa kojima je BiH suočena, razlike

između rodova možda zaista ostaju marginalne i u precepciji i u realnosti. Ali, da bi se o ovome adekvatno znanstveno prosuđivalo potrebno je izgraditi instrumentarij koji bi bio primjeren kontekstu.

Uposlene žene u cjelini negativnije vrednuju utjecaj spola u svim različitim ispitivanim dimenzijama (graf. 19, 20, 21, tabela 11 pr.) Najnegativniji utjecaj spola je glede napredovanja u karijeri, a najmanje negativan u pogledu neovisnosti u radu. Ipak, utjecaj je spola veoma nizak, čak i po mišljenju žena, jer je veoma blizak «neutralnom stavu». Muškarci, najpozitivnije vrednuju utjecaj spola na uvažavanje profesionalnih sposobnosti, a najnegativnije u pogledu podjele posla. Jednom riječju, visoka razina prosječnih ocjena pokazuje da je kod ispitanika oba spola utjecaj spola u sferi rada procijenjen u prosjeku kao nešto između pozitivnog i neutralnog, odnosno da je najčešće najbliži neutralnom odnosu. Muškarci utjecaj svog spola procjenjuju pozitivnije od žena. U FBiH žene procjenjuju utjecaj spola kao manje pozitivan, a više neutralan nego što je to slučaj u RS.

graf. 19, 20, 21

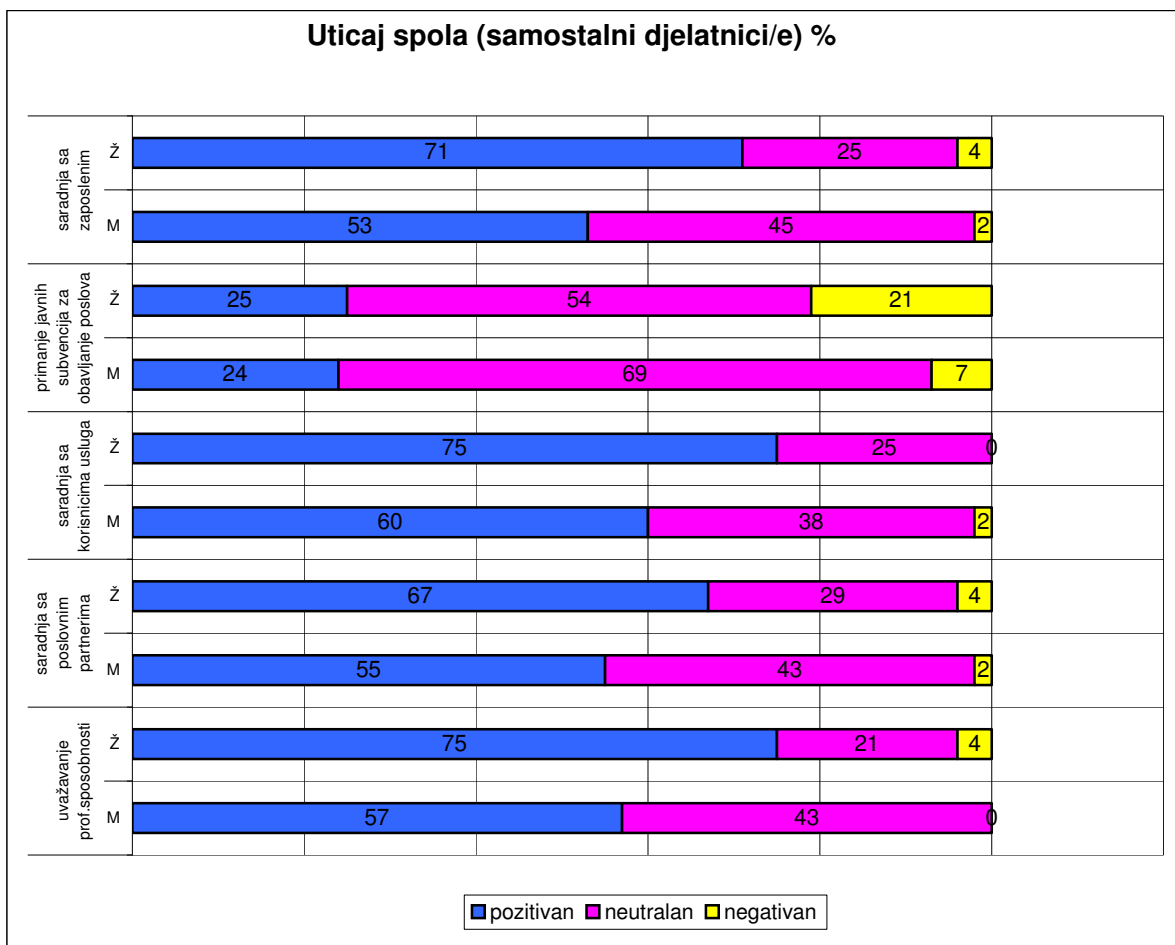
ocjena (1 -veoma pozitivan; 5- veoma negativan)

Utjecaj na:

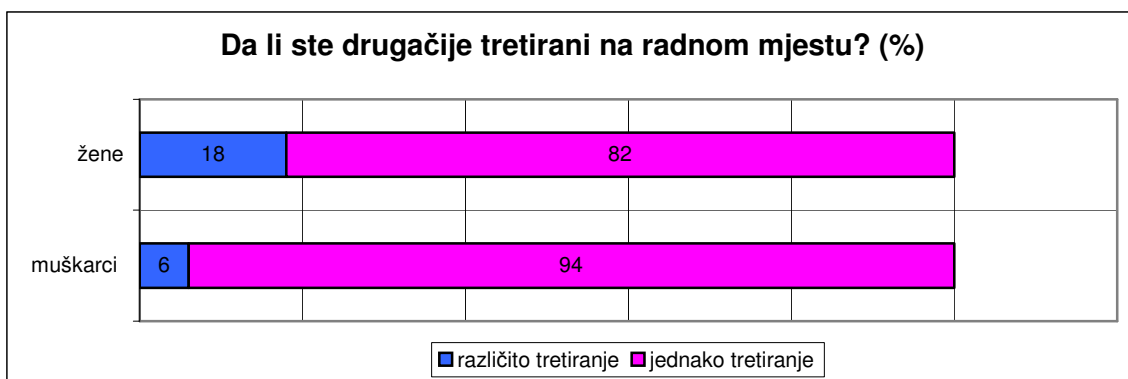
1. plaću
2. dodatne beneficije (auto, plaću)
3. pristup obuci
4. pristup informacijama
5. podjelu posla
6. napredak u karijeri
7. stalno uposlenje
8. procjenu rezultata rada
9. uvažavanje profesionalnih sposobnosti

Kada je riječ o onima koji obavljaju samostalnu djelatnost situacija u procjeni utjecaja spola je sasvim obrnuta. Naime, iako i ovdje preovlađuju neutralni stavovi u svim ispitivanim dimenzijama (1. uvažavanje profesionalnih sposobnosti, 2. suradnja sa poslovnim partnerima, 3. suradnja sa korisnicima usluga, 4. primanje javnih subvencija za obavljanje poslova, 5. suradnja sa uposlenima), žene su ipak više pozitivno vrednovale utjecaj svoga spola nego što je to bio slučaj sa muškarcima (tabela 12, graf . 21)! Ovo se vjerojatno može objasniti time da su žene koje se odlučuju na samostalni biznis i one koje su više proaktivne, samouvjerene, i ujedno one koje uspijevaju da iskoriste «žensku kvalitetu», kao što je bolje komuniciranje i veća suradljivost. Zanimljivo je da je utjecaj spola najmanje značajan u pogledu dobijanja javnih subvencija, i kod muškaraca i kod žena. U cjelini uzev, veoma je mali procent žena koje smatraju da njihov spol utječe negativno na različite dimezije njihovog posla. Čini se, međutim, da i ovi odgovori ipak otkrivaju više metodološke teškoće ispitivanja rodni nejednakosti u društvu koje u cjelini ima nisku osjetljivost na ove probleme, nego pravo stanje stvari.

grafikon 21

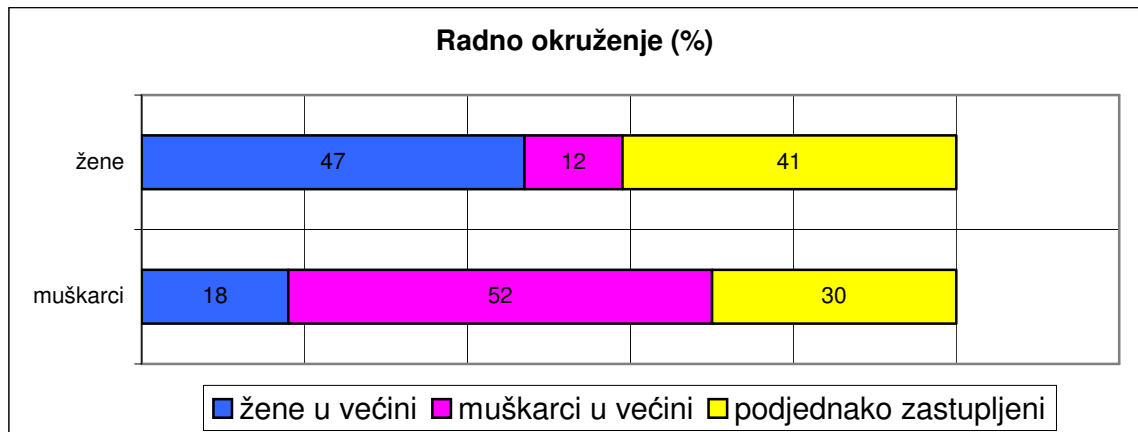
grafikon 22

Slično prethodnim odgovorima, najveći broj i žena i muškaraca smatra da su na poslu jednako tretirani. Ipak, muškarci ovo smatraju češće od žena. Razlike su, dakle, u očekivanom pravcu, ali je njihov intenzitet nizak. Dio se objašnjenja može nalaziti i u

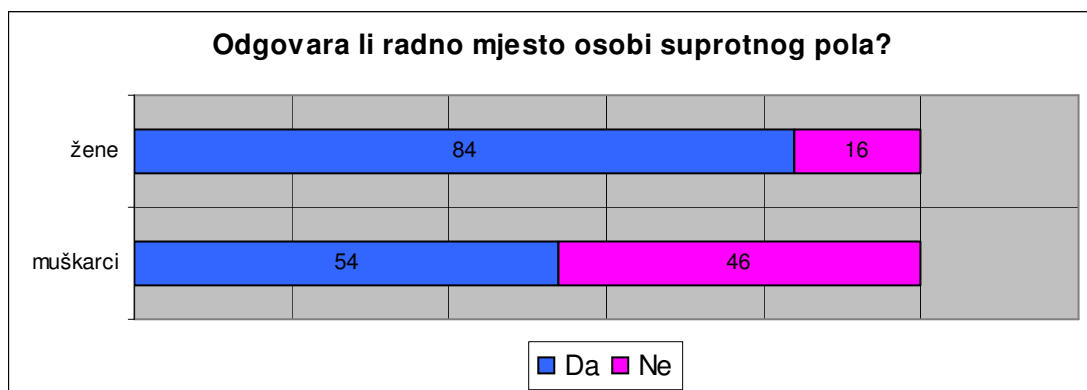
činjenici da veliki broj ispitanika, oko polovice, i radi u okruženju u kome preovlađuje njihov spol (graf. 23). Žene , međutim, češće rade u mješovitim radnim sredinama, što ih može činiti i više izloženim rodnim nejednakostima.

grafikon 23

Uobičajeni stereotipi o tome da li posao odgovara ženi i muškarcu, ispitivani su pitanjem: «Da li bi Vaše radno mjesto odgovaralo i osobi suprotnog spola?». Iako u realnosti žene obavljaju mnogo češće «tipično ženska» zanimanja, nego što je to slučaj sa muškarcima, koji su, obično, ravnomjernije raspoređeni u različitim zanimanjima, žene su i u ovom pitanju iskazale manju sklonost ka stereotipima, jer su češće davale pozitivne odgovore (graf. 24). Povezivanje sa prethodnim odgovorima pokazuje da bi u realnosti žene vjerojatno prihvatile da jedan dio žena koje obavljaju poslove u njihovoj sredini bude zamijenjen muškarcima, dok je kod muškaraca obrnuto – oni bi smanjili i onako mali broj žena u svom radnom okruženju! Naravno, iza muške «obrane» vlastitog radnog mjesta može stajati i stereotip o muškarcu kao hranitelju obitelji, što i same muškarce čini posebno osjetljivim na ideju o eventualnoj zamjeni.

grafikon 24

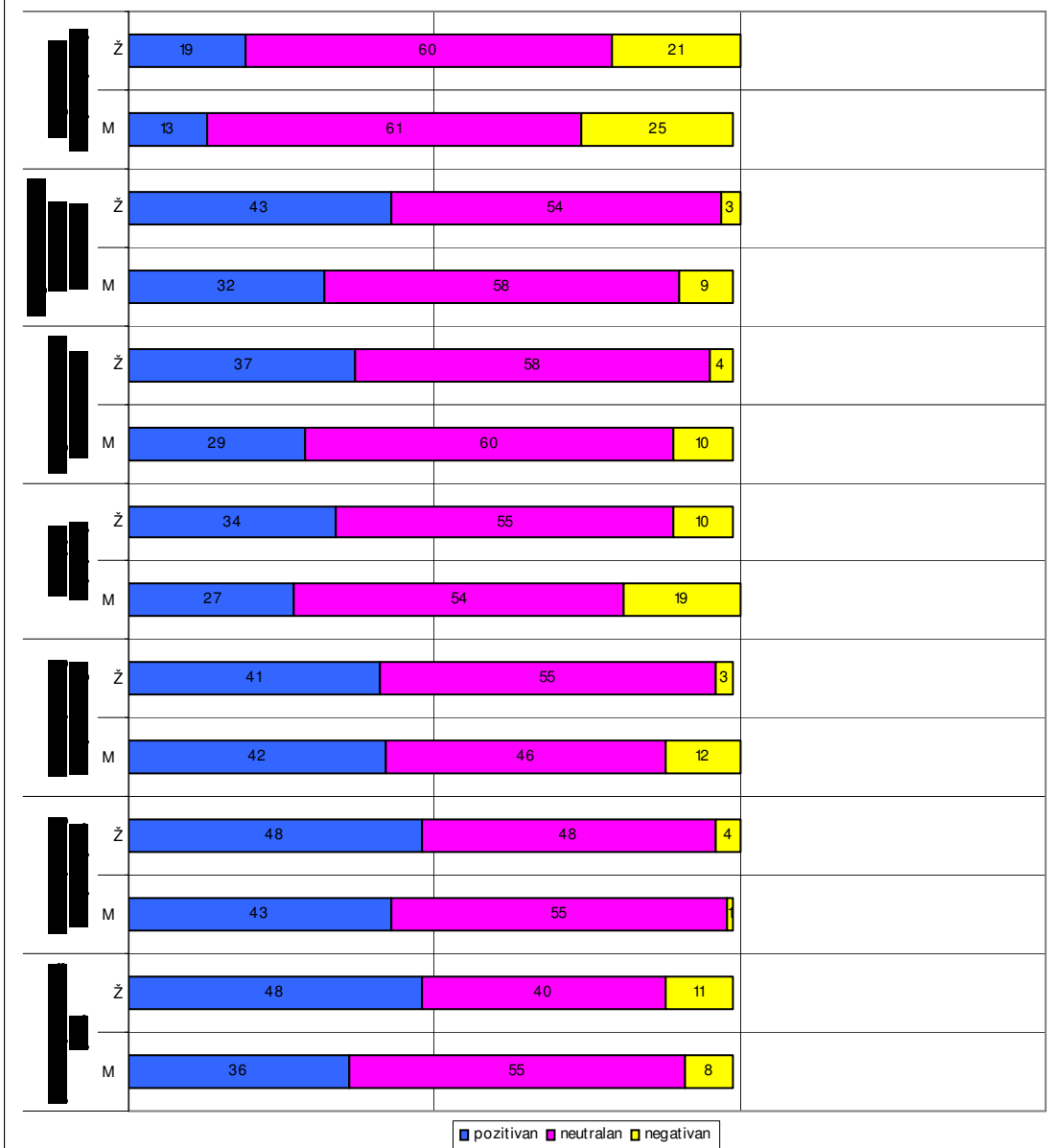
Prilikom upošljavanja i ženama i muškarcima postavljana su često pitanja o bračnom stanju i roditeljstvu, kako aktualnom, tako i planiranom. Upitnik je imao za cilj da odredi

da li u ovom pogledu postoje značajnije razlike između muškaraca i žena. Pitanje se odnosilo samo na one koji su mogli da odgovore (31% žena i 19% muškaraca. Ako se stave u odnos muškarci koji su imali iskustvo da nisu primljeni na posao zbog bračnog stanja ili djece (kako oni to smatraju), sa onima koji to iskustvo nisu imali vidjet će se da su muškarci imali veće šanse od žena da dobiju posao neovisno od bračnog stanja ili djece. Broj muškaraca, na primer, koji je izjavio da nije dobio posao zbog bračnog stanja je 105 u uzorku, a onih koji su dobili neovisno od bračnog stanja je 246 ($105:246 = 2.3$), što znači da će na jednog muškarca koji ne dobije posao biti 2.3 onih koji će ga dobiti neovisno od bračnog stanja. Kod žena je ovaj odnos bitno drugačiji: na svaku ženu koja ne dobije posao zbog bračnog stanja bit će 1.8 onih koje će posao dobiti neovisno od bračnog stanja. Kada je riječ o roditeljstvu, ovaj odnos je nepromijenjen, 2.3 kod muškaraca naspram 1.8 kod žena. Ovi podaci nesumnjivo dokazuju da se prilikom upošljavanja provodi diskriminacija nad ženama po osnovu njihovog bračnog i roditeljskog statusa, i to više nego što je slučaj sa muškarcima.

U obrazovanju rodna nejednakost je ispitivana serijom dimenzija koje su se odnosile na obrazovni proces, a pitanja su bila upućena onom dijelu uzorka koji je imao status učenika/studenata (29% uzorka). Za više od polovicu ispitanika spol nije imao utjecaj na njihov proces obrazovanja (graf. 25). Najveći negativni utjecaj spola, i kod žena i kod muškaraca, odnosi se na dobijanje stipendije. Ono što je posebno zanimljivo jeste da i ovdje žene uglavnom prepoznaju svoj spol češće kao pozitivan činitelj u obrazovnom procesu, nego muškarci! I iza ovakvih odgovora se vjerojatno kriju metodološki problemi korištenja adekvatnog instrumentarija za određenu društvenu sredinu. Ali, ovi odgovori mogu odražavati i činjenicu da su žene uglavnom bolje prilagođene obrazovnom procesu upravo zbog svojih tradicionalnih rodni karakteristika: poslušnosti, mirnoće, marljivosti. Tijekom čitavog obrazovnog procesa «dječaci su problem», a ne djevojčice. Ovakvi iskazi, često ponavljani od strane nastavnika mogu biti uzrok prepoznavanja vlastitog ženskog spola kao pozitivne odrednice. Izuzetak predstavlja procjena poštivanja od strane profesora i uvažavanje znanja od strane nastavnog osoblja. Ipak, važno je da žene češće od muškaraca smatraju da spol negativno utječe na poštivanje od strane profesora, kao i na uvažavanje znanja, što je sasvim sukladno utvrđenim činjenicama i znanjima o ovim problemima u rodni studijama.

grafikon 25

Uticaj spola (učenik/ica i student/ica) %

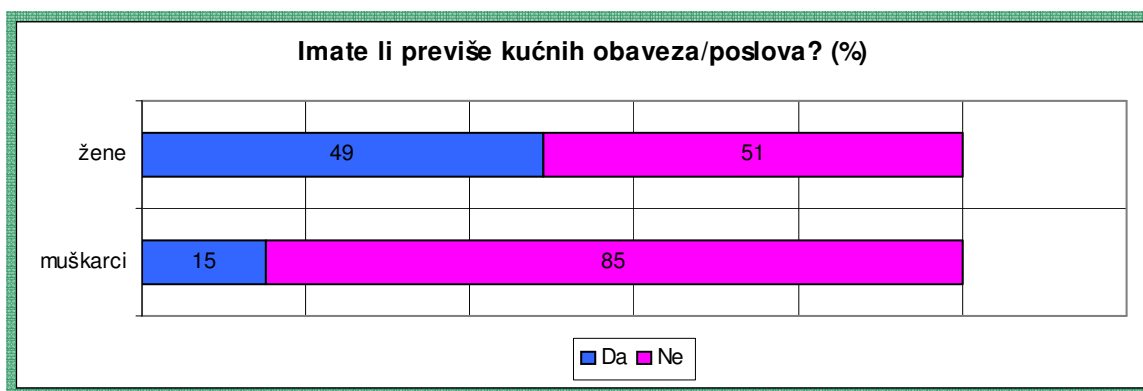

Može se zaključiti da je ispitivanje rodnih nejednakosti u sferi rada potvrdilo očekivane pravce razlika između muškaraca i žena, kako u oblasti stvarnih razlika u uposlenosti, tako i u sferi stavova. Međutim, iako je pravac ovih razlika u skladu sa očekivanjima, njihov intenzitet je mnogo manji od očekivanog. To se može objasniti s jedne strane nedovoljno prilagođenim instrumentarijom, a s druge generalno visokim općom razinom «gender blindness-a», odnosno neosetljivošću na rodne razlike koji postoji u mnogim tranzicijskim društvima, pa i u BiH.

PODJELA RADA U DOMAĆINSTVU

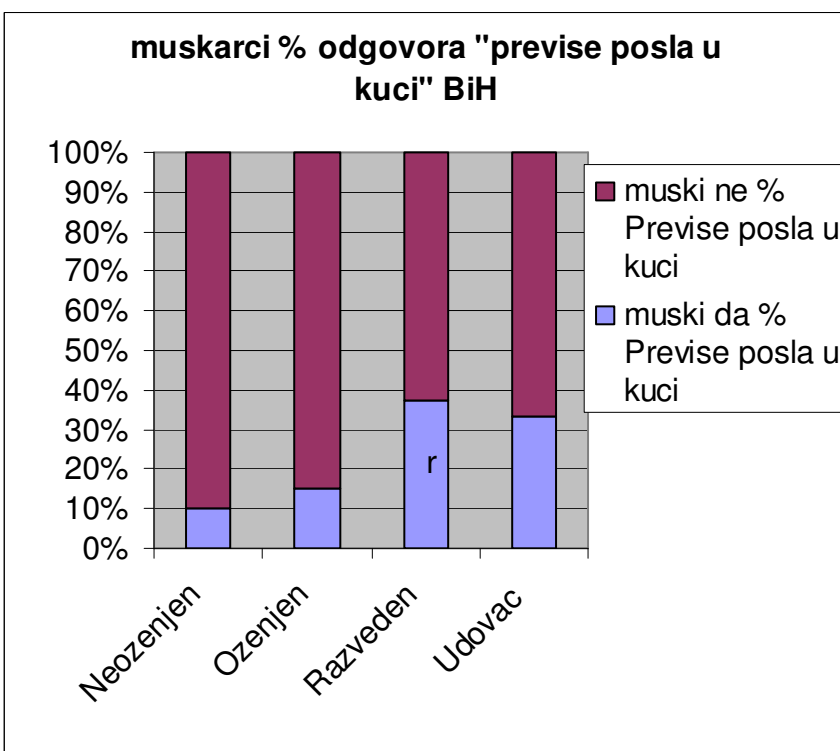
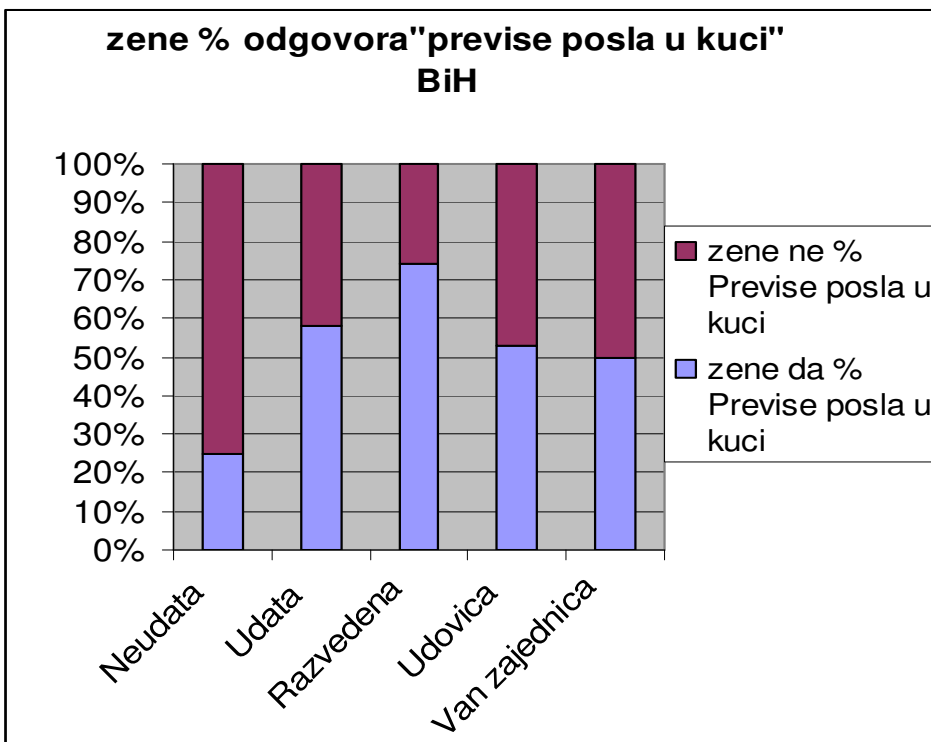
Jedna od ključnih nejednakosti između rodova odvija se ne na poslu, već kod kuće. Neplaćeni domaći rad predstavlja veoma značajnu ekonomsku kategoriju koja je još uvijek nevidljiva najvećem broju ekonomista, iako veoma mnogo utječe na svakodnevni život žena, pa i na njihove šanse na tržištu radne snage. Kao i što se očekivalo, i rezultati ove ankete pokazali su da obavljanje kućnih poslova za muškarce ne predstavlja poseban problem, jer samo 15 % njih izjavljuje da imaju previše obveza (pitanje je upućeno samo onima koji ne žive u samačkim domaćinstvima). Polovica žena, međutim, smatra da ima previše obveza u kući. No, i ovdje može postojati metodološki problem koji se sastoji u tome da žene i muškarci nužno ne vrednuju kućne obveze kao opterećenje na isti način. Ispitivanje preko proračuna vremena bi bilo egzaktnije od ispitivanja stavova koji su u patrijarhalnom društvu nužno «obojeni» određenim predrasudama i stereotipima.

graf 26

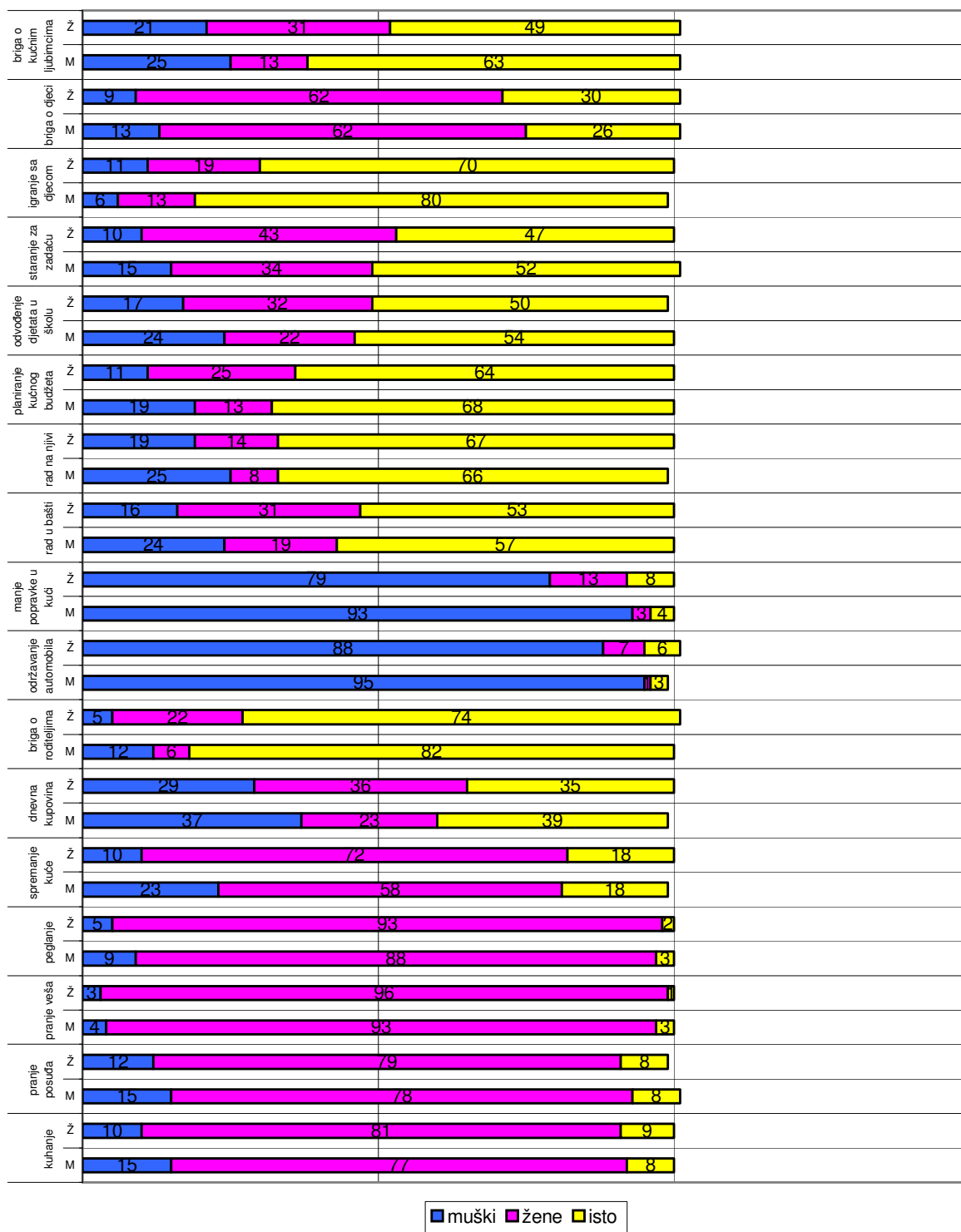

Kada se ukrste odgovori o tome da li imaju ili ne «previše obveza» sa bračnim stanjem, dobija se veoma zanimljiva slika. Razvedene žene, pa zatim udane žene mnogo češće daju odgovore da imaju «previše obveza» od neudanih, pa i udovica (graf. 27, 28). Tako je u BiH čak preko 70% razvedenih žena odgovorilo da ima previše obveza u kući, za razliku od manje od 40% razvedenih muškaraca. Ipak, valja zapaziti da razvedeni muškarci češće smatraju da imaju previše obveza u kući od oženjenih muškarca. Muškarci, bez obzira na bračno stanje rjeđe od žena smatraju da imaju «previše obveza». Neoženjeni muškarci to smatraju u samo oko 10% slučajeva.

grafikon 27, 28

Ko obavlja obaveze u domaćinstvu? (%)

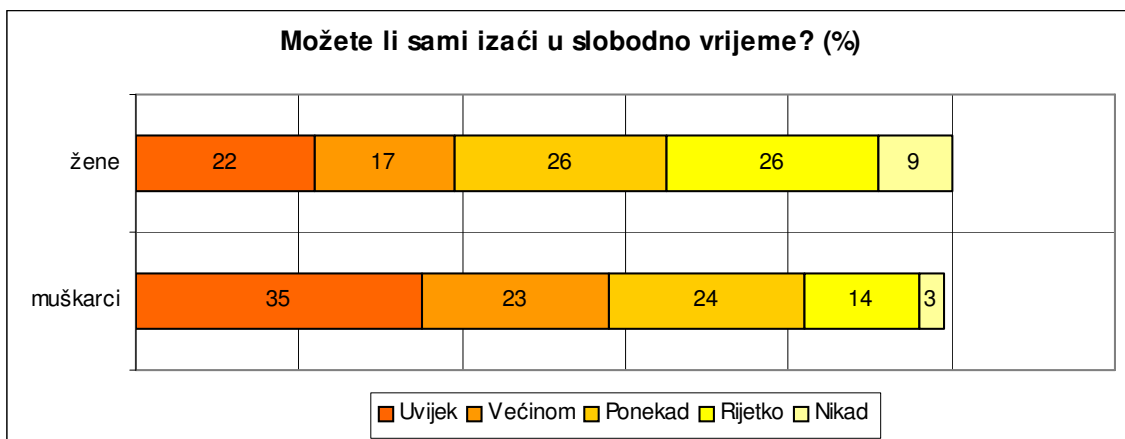

grafikon 28

Analiza pojedinačnih poslova u kući pokazuje da je u velikoj mjeri zadržana tzv. tradicionalna podjela rada u domaćinstvu. Većina ispitanika je izjavila da je u njihovim domaćinstvima žena odgovorna za: kuhanje, pranje posuđa, peglanje, spremanje kuće kao i brigu o djeci. Muškarci, s druge strane, najčešće obavljaju popravke u kući, zaduženi su za održavanje automobila. Najčešće zajedničke aktivnosti su: briga o roditeljima, rad u vrtu i na njivi i planiranje kućnog proračuna.

Veliko opterećenje kućnim obvezama, kao i postojeće, još uvijek preovlađujuće norme, da je «ženama mjesto kod kuće» uvjetuju i nedostatak vremena za aktivnosti koje se mogu smatrati «razonodom», kao i rijetko izlaženje iz kuće, osim radi posla i nabavke. Ova «skučenost» ženskih života, izazvana prije svega nedostatkom slobodnog vremena očituje se u činjenici da su se muškarci iz uzorka u 97% slučajeva se izjasnili da mogu izaći kada požele sami i zabaviti se. Međutim, samo 35% muškaraca to može uvijek, 23% većinom, 24% ponekad i 14% rijetko. Žene, međutim, rjeđe izlaze od muškaraca. Čak je tri puta više žena nego muškaraca koje su se izjasnile da nikad nemaju takvu mogućnost. Između žena u gradskim i negradskim sredinama postoji značajna razlika: žene iz gradova mnogo češće mogu da izađu od žena iz negradskih sredina. Međutim, ovo se može objasniti i bitno drugačijim stilom života i tradicionalnim normama koje preovlađuju u negradskim sredinama.

grafikon 29

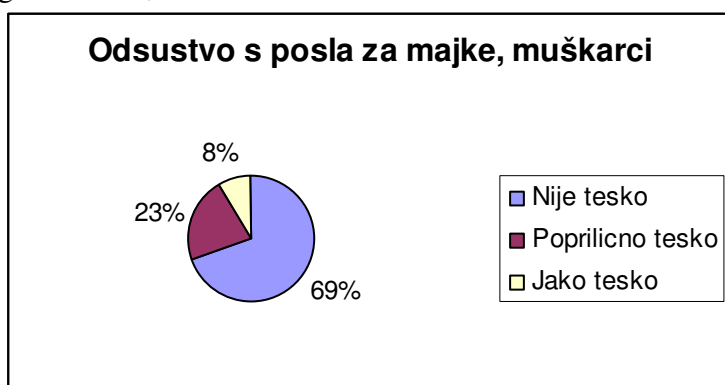

Može se zaključiti da su razlike između muškaraca i žena u privatnoj sferi daleko izraženije nego u sferi uposlenosti. Privatna sfera je tako i dalje okosnica ne samo eksploatacije ženskog neplaćenog rada, već nužno i generator održavanja i obnavljanja tradicionalnih vrijednosti. Nemoguće je, naime da se održava postojeći opseg nejednakosti u radu, i to svakodnevno, a da se to ne «podupire» adekvatnim vrijednosnim sustavom. Nemoguće je da se nastavlja eksploatacija žena putem neplaćenog, rutinskog, potcijenjenog domaćeg rada, a da se istovremeno stalno ne obnavlja «racionalizacija» ove nejednakosti, odnosno patrijarhalna ideologija. S druge strane, u siromašnom društvu koje se još uvijek velikim dijelom oslanja na ekstenzivno trošenje ljudskih resursa u «ekonomiji preživljavanja» nerealno bi bilo očekivati da je moguće isključivo promjenom vrijednosti promijeniti realnost.

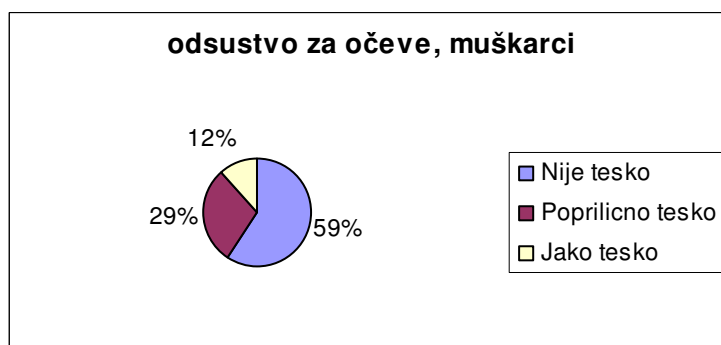
PORODIČNI I RADNI ŽIVOT

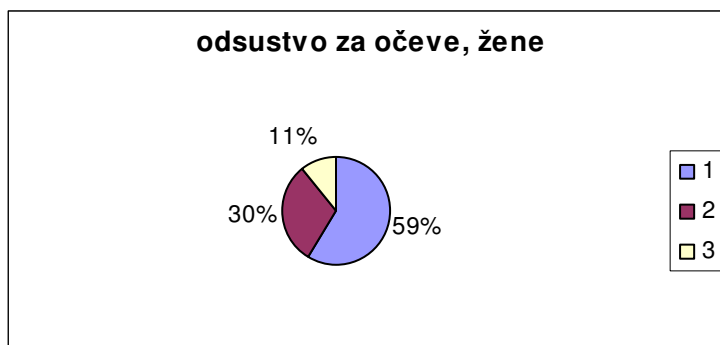
Usklađivanje posla i porodičnog života ima mnoštvo veoma različitih dimenzija. Jedna od najbitnijih je mogućnost odsustvovanja kada to zahtijevaju potrebe male djece. Ispitanicima je zato postavljeno pitanje o tome da li je teško za majke koje imaju djecu staru do 10 godina odsustvovati s posla. I žene i muškarci su najčešće izjavljivali da nije teško, ali žene su, ipak, smatrale da je malo teže (graf. 30, 31).

grafikon 30, 31

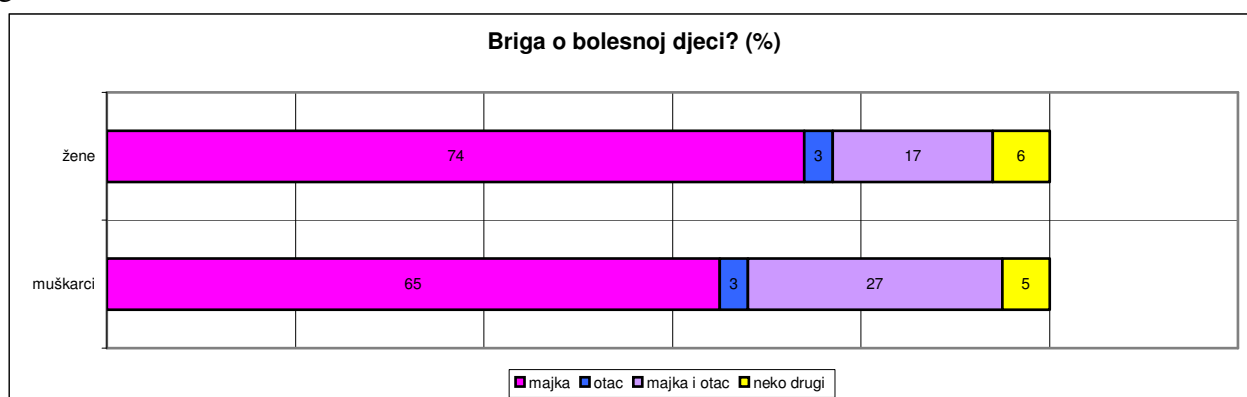
grafikon 32, 33

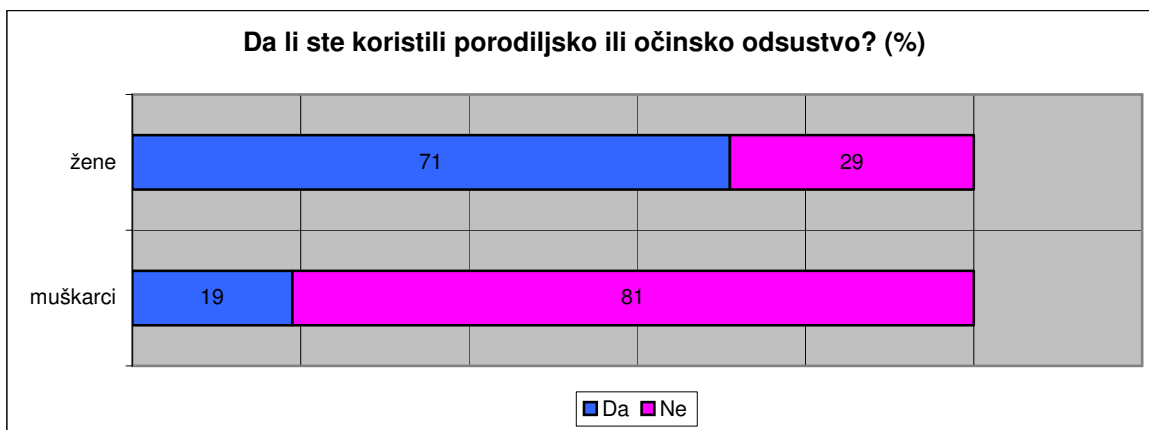
Zanimljivo je da i muškarci i žene, međutim, procjenjuju da je za muškarce, čak i teže da uzimaju dopust nego što je to za žene (graf. 32, 33), što upućuje na zaključak da su rodni stereotipi ono što bitno limitira izbore i jednih i drugih. U skladu sa ovim stereotipima jeste i činjenica da, na kraju, ipak o bolesnoj djeci majke brinu mnogo češće nego što je to slučaj sa očevima (graf. 3). Uspostavlja se, naime zatvoren krug: muškarcima je teže odsustvovati, a onda i žene nužno preuzimaju više obveza na sebe. Ipak razlike u «nemogućnostima» odsustvovanja za muškarce su mnogo manje od razlika u aktualnom ponašanju, što upućuje na zaključak da se stereotipi poslodavaca i sami održavaju zahvaljujući čvrsto uspostavljenoj tradicionalnoj podjeli rada utemeljenoj na spolu.

grafikon 34

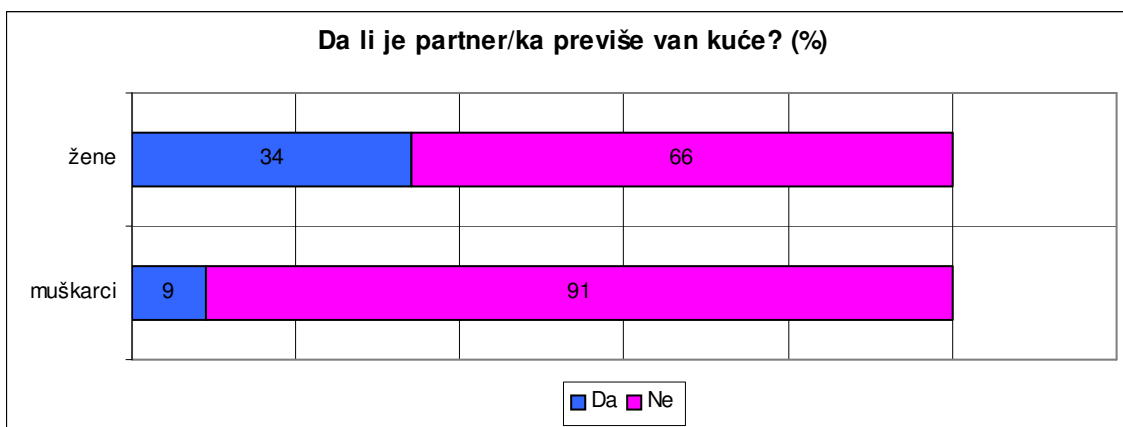

Iako zakon u BiH dozvoljava da i majke i očevi koriste dopust po rođenju deteta ova praksa je i dalje dominantno ženska (graf. 35). Očevi su koristili dopust u 19% slučajeva, a žene u 71%. Podizanje djece od strane majki ima veoma velike posljedice na perpetuiranje rodnih stereotipa. Izjednačavanje učešća muškarca u brizi o djeci je nesumnjivo jedan od najbitnijih, dugoročno gledano, koraka ka uspostavi istinske jednakopravnosti između rodova.

grafikon 35

grafikon 36

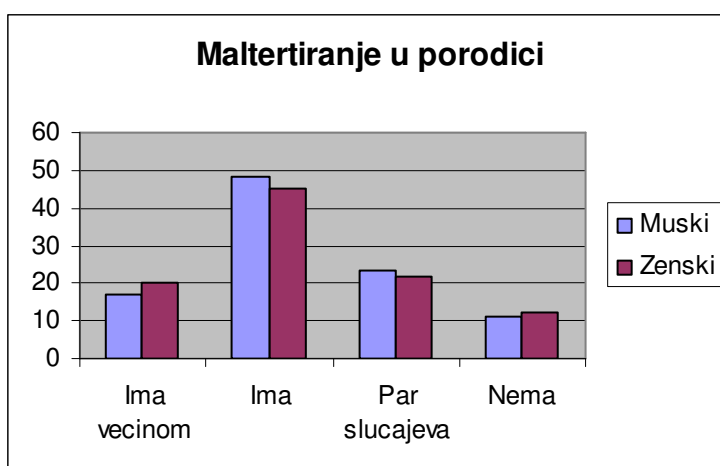
Ispitanicima koji su u braku postavljena su i pitanja o odsustvovanju njihovih partnera iz domaćinstva (grafikon 36). Žene, kao što se moglo i očekivati, mnogo češće smatraju da su njihovi partneri previše odsutni nego što je to slučaj obrnuto. Ipak, u najvećem broju slučajeva razlozi neprisutnosti su vezani za posao, a ne toliko za slobodno vrijeme.

Može se zaključiti da su u nekolicini pitanja kojima se prije svega pokrivalo usklađivanje roditeljstva i uposlenosti odgovori otkrili održavanje tradicionalne podjele rada. Ali, isto tako, oni su otkrili da u sredini koja nije senzibilizirana, niti ekonomski motivirana da uspostavlja rodnu jednakost, rodna nejednakost će se održavati i po inerciji, ali i uslijed dubinske «racionalnosti» koja se sastoji u održavanju i zadržavanju tradicionalne podjele rada između muškaraca i žena, pri čemu je privatna sfera, sfera «ženske odgovornosti», a pribavljanje ekonomskih resursa, sfera «muške odgovornosti». Uposlene žene nisu suočene sa previše restrikcija prilikom neprisustvovanja na poslu, ali one su ujedno te od kojih se «očekuje» da «sasvim prirodno» nose dominantan teret obveza i odgovornosti oko djece. Svi učesnici u ovom lancu, i poslodavci, i uposlene žene i muškarci ovakve obrasce održavaju.

GENDER, NASILJE I STRAH

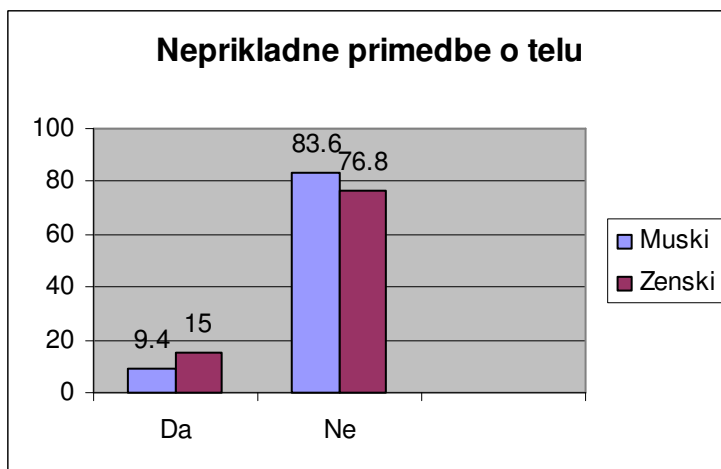
Još jedan bitan aspekt neravnopravnosti između rodova jeste mnogo veća izloženost žena različitim oblicima nasilja, naročito u porodici i u radnom okruženju. Zato je poseban dio upitnika bio namijenjen ovim temama. Jedno pitanje se odnosilo na procjenu koja se od ispitanika očekivala u pogledu maltretiranja u porodici, uopćeno, ne u konkretnoj porodici ispitanika. Pod «maltretiranjem» se podrazumijevalo sljedeće: guranje i šamaranje, razbijanje stvari po kući, nazivanje pogrđnim imenima, zabranjivanje druženja i primanja gostiju, zabrana izlaska, prijetnja i prisiljavanje na seksualni odnos, zabrana samostalnog raspolaganja novcem, zabrana zaposlenja, zabrana šminkanja i oblačenja i sl. Samo 11% muškaraca i 12% žena je smatralo da ovih oblika maltretiranja u porodici nema u porodicama BiH (graf. 37). Najveći broj i žena i muškaraca smatrao je da u porodicama BiH ima maltretiranja, ali ne u velikoj mjeri. Ipak, gotovo 1/5 ispitanika je smatrala da ima dosta nasilja u porodici. Ne postoji, međutim, bitnija razlika u procjenama muškaraca i žena. Ovi odgovori ukazuju da postoji relativno visok stepen senzibilisanosti za nasilje u porodici.

grafikon 37

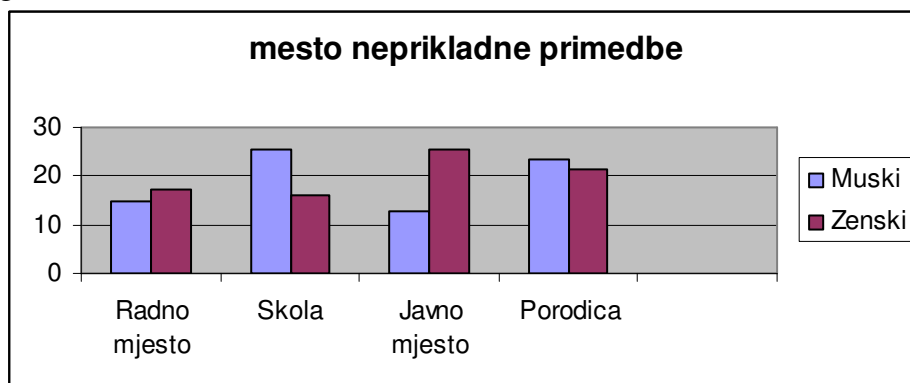

Ispitivanje seksualnog uznemiravanja u ovom upitniku imalo je više dimenzija. Posebno pitanje se odnosilo na to da li su ispitanici bili izloženi dobijanju neprikladnih primjedbi o njihovom tijelu. Iako velika većina nije dobila ovakve primjedbe u posljednje dvije godine, ipak, među onima koji su ih dobili vidljivo je veće učešće žena (grafikon 38). Ispitivanje seksualnog ugrožavanja u sredini koja je prilično nesenzibilisana za ovakve «suptilne» oblike zlostavljanja, i u kojoj je prag tolerancije prema nasilju znatno pomjeren naviše uslijed nedavno završenih ratnih sukoba, prilično je metodološki problematično. Šta i pod kojim uvjetima i žene i muškarci smatraju «neprikladnim» u jednoj kulturi, u određenom društvenom i historijskom kontekstu, u suštini i samo treba da bude predmet ispitivanja, prije nego što postane «mjerljivo» upitnikom, i jednostavnim pitanjem.

grafikon 38

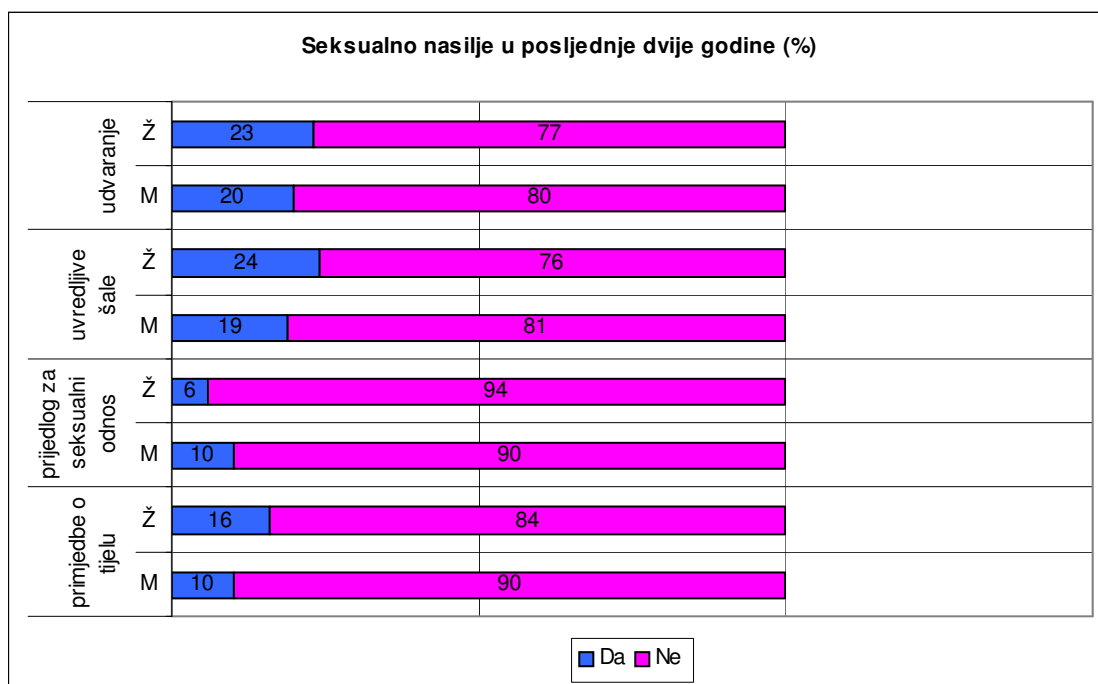

grafikon 39

Žene i muškarci pokazuju potpuno različite obrasce kada je riječ o mjestu na kome dobijaju neprikladne primjedbe o tijelu. Za žene su «najopasnija» javna mjesta, a za muškarce je to škola (graf. 39).

grafikon 40

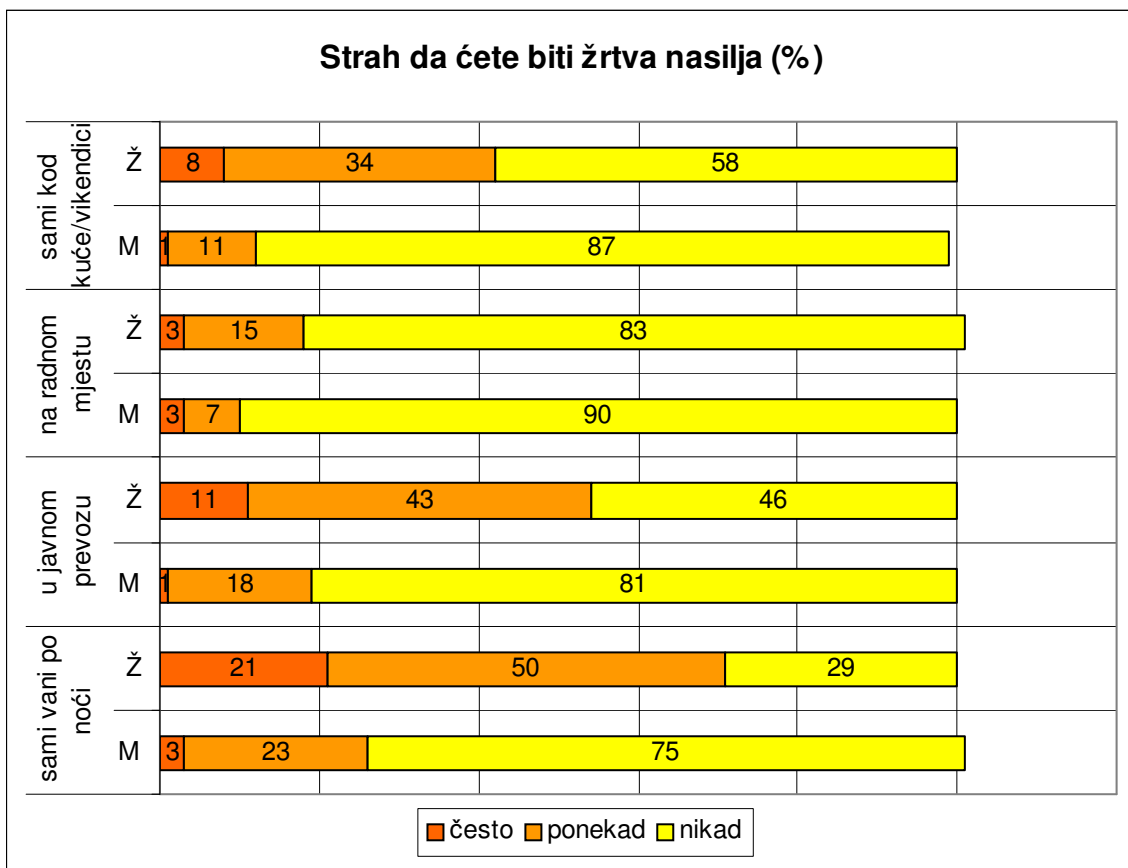

Ako se zbirno posmatraju različiti aspekti seksualnog nasilja, uključujući neprikladne primjedbe o tijelu, prijedlog za seksualni odnos, izražavanja neumjesnih šala na račun spola, udvaranje protiv volje ili predlaganje seksualnog odnosa u radnom ili službenom kontekstu, vidjet će se da su žene u svim dimezijama, izuzev kada je riječ o predlaganju seksualnog odnosa, više bile izložene od muškaraca. I ovdje je vrlo vjerovatno riječ o metodološkom problemu: ko šta podrazumijeva pod neprikladnim ponašanjem i kako je na to uticao kontakt sa intervjuerom/anketarom? Iz postojećih podataka teško da bi se moglo zaključiti da su žene u mnogo većem stepenu izložene seksualnom nasilju od muškaraca, u šta bi po svim dosadašnjim saznanjima iz rodni studija teško bilo povjerovati! Zato je vjerovatnije da iza ovih neočekivanih odgovora stoje metodološki problemi, koje u sljedećem istraživanju valja otkloniti.

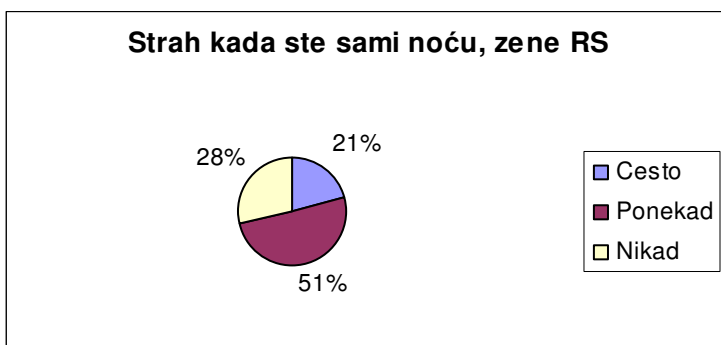
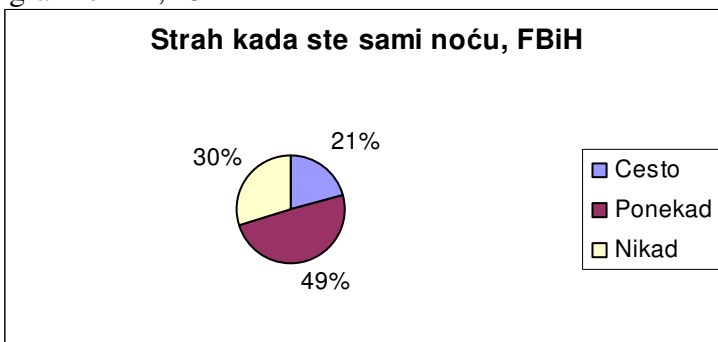
Posebno pitanje odnosilo se na osjećanje straha od toga da li će biti žrtve nasilja kao specifičan indikator osjećanja ugroženosti (graf. 41). Žene u svim navedenim situacijama (kada su same vani po noći, kada koriste sredstva javnog saobraćaja po noći, kada su na radnom mjestu, kada su same kod kuće ili u vikendici) osjećaju strah češće od muškaraca. Najčešće strah osjećaju kada su same vani po noći, a najrjeđe na radnom mjestu. Visok nivo straha vezan je i za sredstva javnog saobraćaja, u preko polovini slučajeva.

Najizraženiji strah koji žene osjećaju, kada su same noću vani, se ne razlikuje po intenzitetu u FBiH i RS (graf. 42, 43).

grafikon 41

grafikon 42, 43

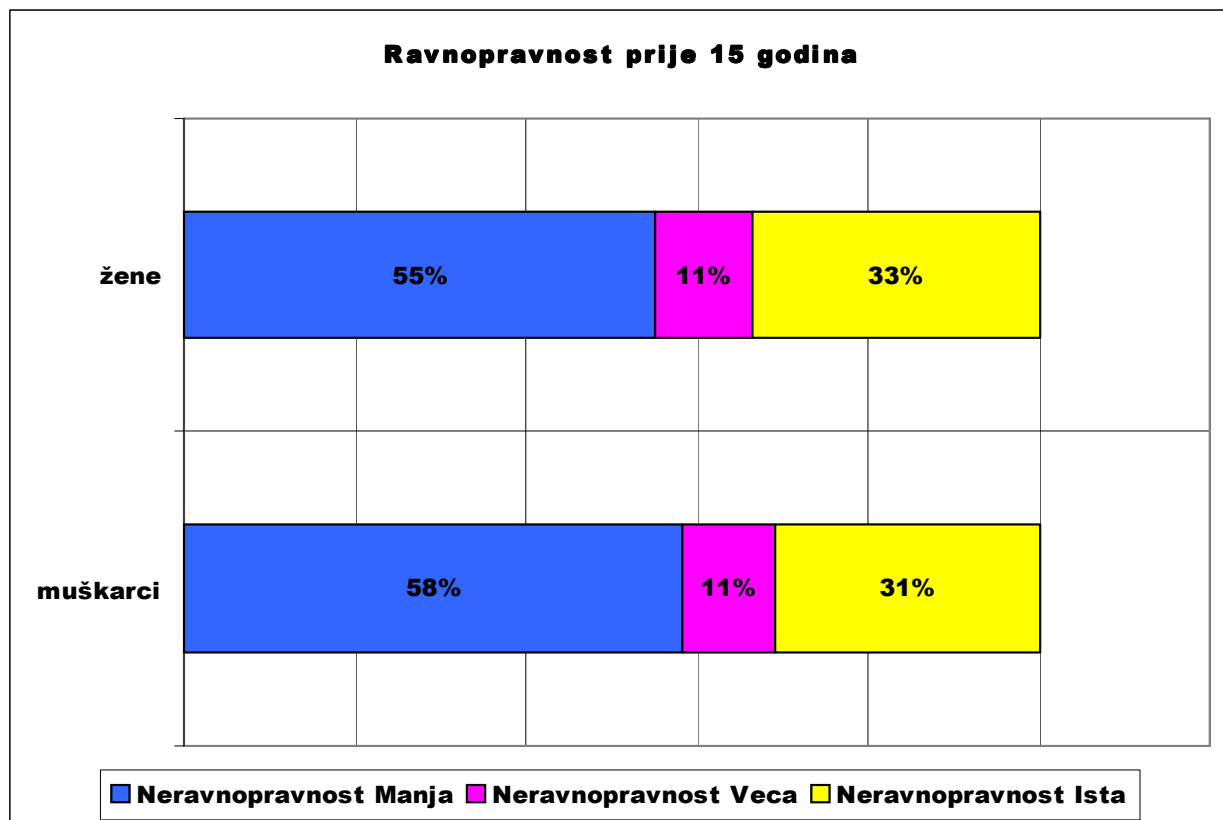

Može se zaključiti da su ispitanici u najvećoj mjeri senzibilisani za postojanje nasilja u porodici. Strah da će osoba biti žrtva nasilja je više izražen od aktuelnog seksualnog ugrožavanja. Žene i muškarci su podjednako senzibilisani za nasilje u porodici, ali žene su, kao što se i očekivalo, više izložene seksualnom ugrožavanju i osjećaju veći strah od nasilja od muškaraca. Ipak, ovi nalazi predstavljaju samo početni, polazni okvir, čija pouzdanost vrlo vjerovatno nije velika. Ispitivanje nasilja i osjetljivosti na nasilje zahtijeva instrumentarij koji je osjetljiv na kontekst i koji isključuje dvosmislenost.

STAVOVI I PREDRASUDE O GENDERU

Aktuelni odnosi između rodova, kao i stvarni položaj žena i muškaraca u jednom društvu, su u velikoj mjeri oblikovani stavovima o rodovima koje dijeli šira društvena zajednica. Ispitivanje stereotipa i predrasuda zato je prijeko potrebn dio razumijevanja osnovnih mehanizama kojima se reprodukuju rodne nejednakosti iz jedne generacije u drugu.

grafikon 44

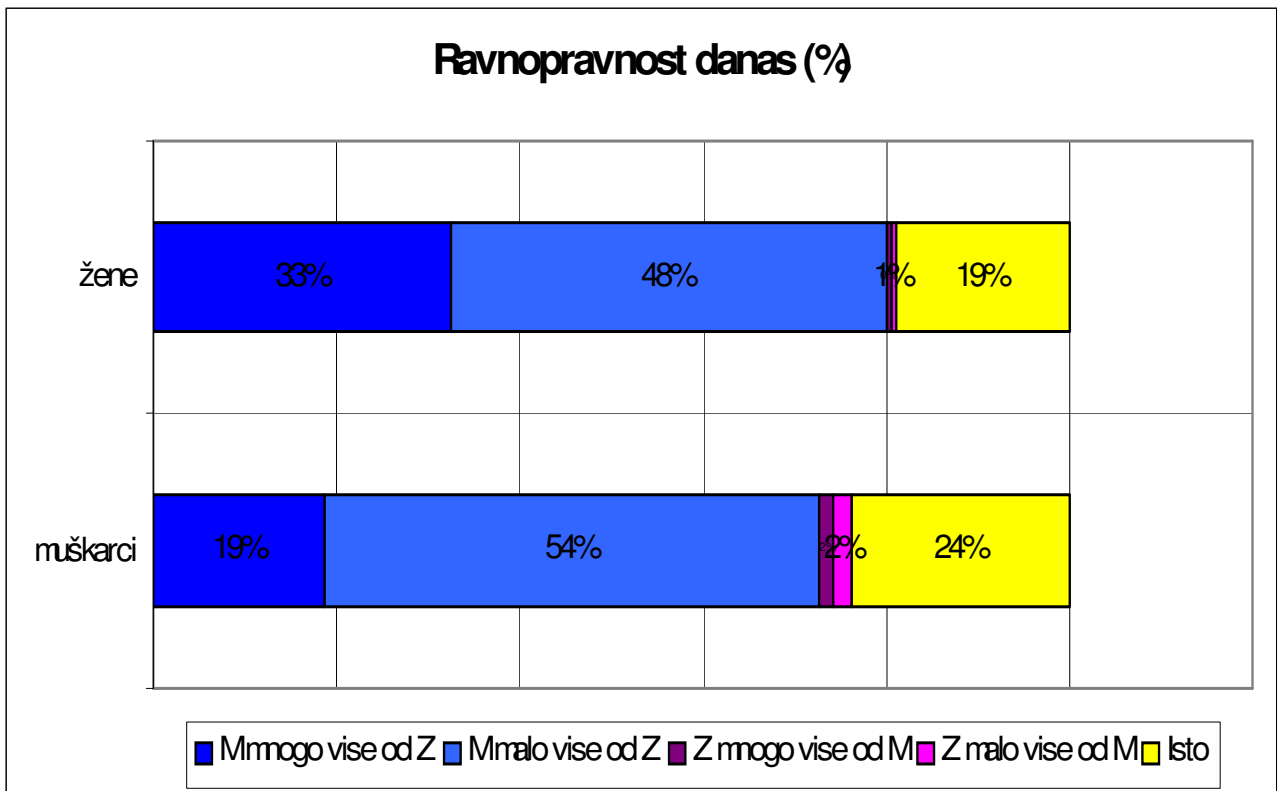

Ispitivanje percepcije «gender neravnopravnosti» pokazalo je da većina i muškaraca i žena smatra da je neravnopravnost sada manja nego što je to bio slučaj prije 15 godina (dakle za vrijeme komunizma, graf. 44). Muškarci i žene se veoma malo razlikuju u svojim stavovima. Oko 1/3 ispitanika i ispitanica smatra da je neravnopravnost ostala ista. Teško je procijeniti šta ustvari stoji iza ovakvih odgovora i u kojoj mjeri se radi o stavovima koji su utemeljeni u nekoj argumentaciji, a u kojoj mjeri o ad hoc stavovima iznijetim za potrebe istraživanja. Moguće je da ovi odgovori odražavaju u velikoj mjeri svojevrsan evolutivni model razumijevanja društvenog «razvoja», koji uvijek uz privremene «padove» i oscilacije u suštini vodi boljitku.

Da bi se bolje razumjela konzistentnost odgovora o ravnopravnosti ispitanicima je ponuđeno pitanje u kojem su mogli da biraju ko ima više prava, žene ili muškarci (graf. 45). I žene i muškarci su u velikoj većini slučajeva smatrali da muškarci imaju

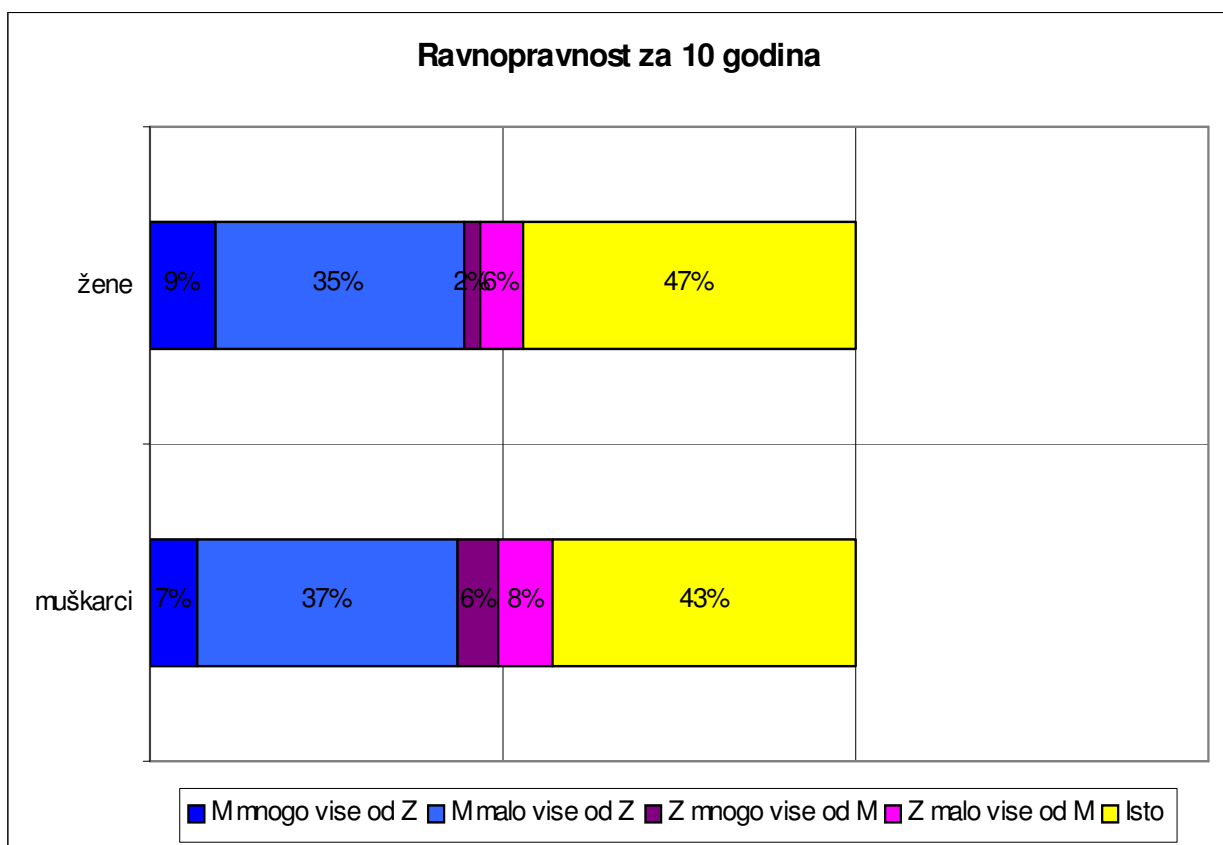
više prava od žena. Obrnuto, da žene imaju više prava od muškaraca, misli zanemarljivo mali broj i žena i muškaraca. Samo 19% žena i 24% muškaraca smatraju da su žene i muškarci zaista ravnopravni. Kao što se i moglo očekivati, žene procjenjuju nepovoljnije stanje ravnopravnosti rodova od muškaraca. Povezivanje ovog i prethodnog pitanja bi vodilo zaključku da ispitanici smatraju da se stvari popravljaju, ali da je stanje još veoma daleko od «ravnopravnosti».

grafikon45

Poređenje sadašnjeg stanja sa stanjem koje se može očekivati za deset godina potvrđuje da i žene i muškarci očekuju promjenu na bolje (grafikon 46). Žene očekuju bržu promjenu od muškaraca, ali ni ovdje razlike nisu naročito značajne. Ono što je, međutim, značajno to je da velika većina ispitanika smatra da će se u narednih 10 godina stvari promijeniti u korist žena, odnosno da će nejednakosti ili biti ukinute ili će postati reverzibilne. Teško je procijeniti na čemu se zasniva ovako visok stupanj očekivanja u korist žena, ali je ipak ohrabrujuće.

grafikon 46

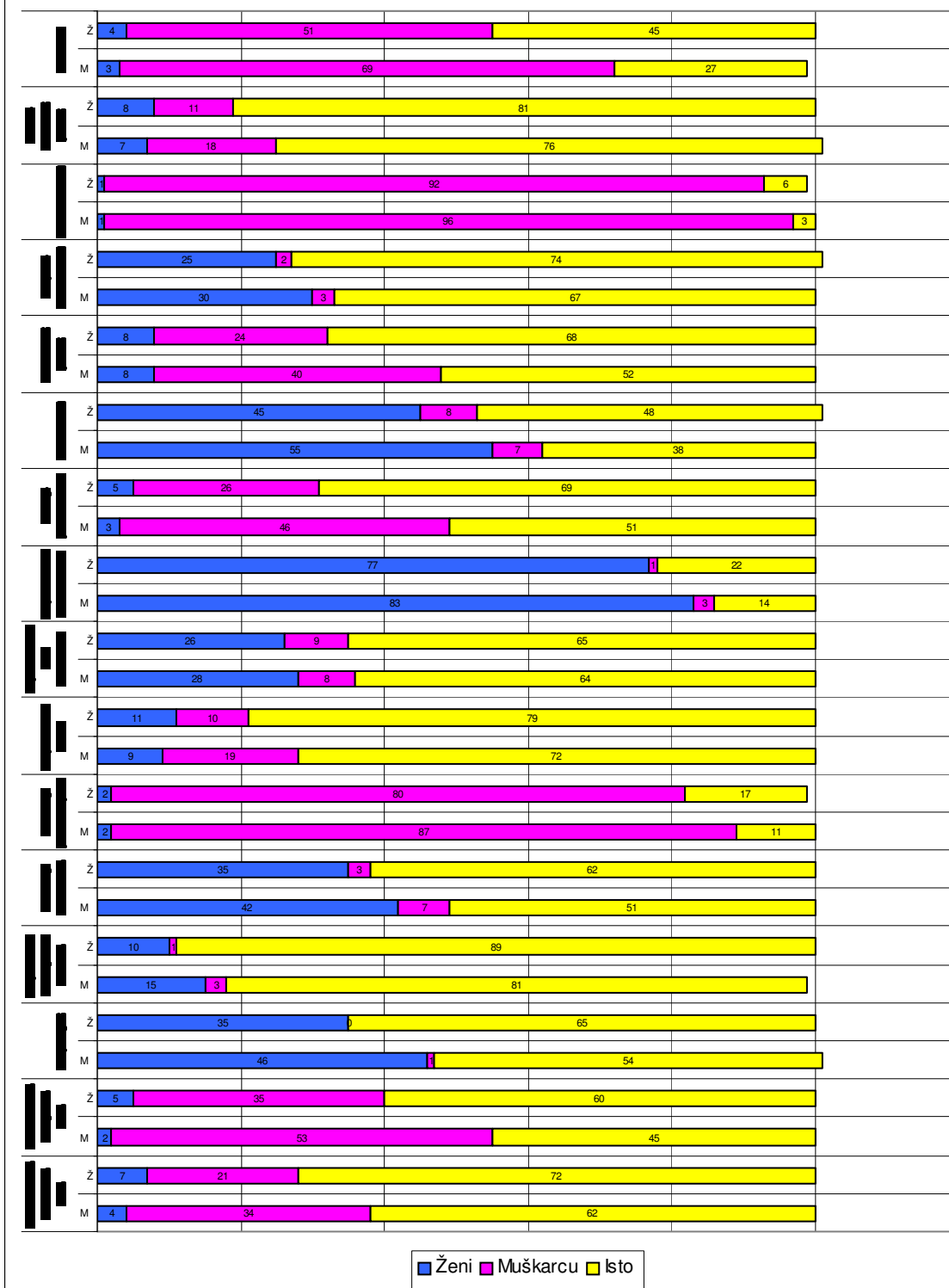
Ispitivanje pojedinačnih stavova o tome ko treba da obavlja pojedine poslove/aktivnosti pokazalo je da je najveći broj i žena i muškaraca sklon da smatra da aktivnosti treba da budu «rodno neutralne», odnosno da su i žene i muškarci podjednako podobni za njihovo obavljanje (graf. 47). Takodjer izuzetno je važno zapaziti da žene, čak i kada se radi o tzv. tipično ženskim, odnosno tipično muškim poslovima, uvijek češće od muškaraca smatraju da ti poslovi podjednako odgovaraju i ženama i muškarcima! Žene su, dakle, sudeći i po ovim odgovorima, više spremne da prihvate promjenu i više vjeruju u jednake sposobnosti, nego što je to slučaj sa muškarcima. Takodjer, valja zapaziti da u cjelini razlike među rodovima, iako postoje u spomenutom pravcu, nisu veoma izražene. To znači da muškarci i žene dijele stavove svoje sredine, ali žene pri tom «više naginju» na stranu žena, odnosno ravnopravnosti, nego što je to slučaj sa muškarcima.

Pojedinačna analiza stavova međutim pokazuje poslove koji su još uvijek «rezervisani» za muškarce, odnosno žene. Tako se veoma mali broj i žena i muškaraca izjašnjavao za to da građevinski poslovi podjednako odgovaraju i ženama i muškarcima, ili da je održavanje porodičnog auta posao koji odgovara ženama. Priprema hrane, šalterski rad i briga o djeci ostaju u percepciji i žena i muškaraca «tipično ženski poslovi». Iako je veoma važno da se u budućnosti stereotipi otklanjaju, unutar preovlađujućeg koncepta «jednakosti u različitosti» podjednako je važno osigurati da poslovi koje žene obavljaju dobiju podjednak tretman, prestiž i plaćenost kao i poslovi koje obavljaju muškarci. Nije realno očekivati da će se izbori

žena i muškaraca u potpunosti izjednačiti, ali za postizanje stvarne jednakosti, to nije ni naročito bitno. Ono što je bitno to je da i žene i muškarci dobiju pravo na individualni izbor, baziran na vlastitim sklonostima i talentima, a ne na društvenoj prinudi zasnovanoj na stereotipima i predrasudama. Opća slika dobijena ovim upitnikom je da dolazi do značajnih pomjeranja u kolektivnoj svijesti, ali po tempu koji zahtijeva da nekoliko generacija bude izloženo adekvatnim promjenama, da bi te promjene postali sastavni dio svakodnevnog života.

Može se zaključiti da su i u ovom segmentu istraživanja otkrivene pravilnosti koje su išle u očekivanom pravcu: žene su osjetljivije na nejednakost, više je zapažaju i očekuju bržu promjenu. Žene su, također, manje konzervativne od muškaraca u pogledu promjena stereotipa o tome ko treba da obavlja koje poslove. Ipak, i žene i muškarci su mnogo više slični u svojim stavovima nego različiti! Kontekst određuje rodnost više nego što razlike određuju rodnost.

Kome odgovara određeni posao/aktivnost?

grafikon 47

ZAKLJUČAK

Može se zaključiti, na osnovu podataka, da je po mnogim ispitivanim elementima nivo razlika između muškaraca i žena u Bosni i Hercegovini danas, relativno nizak. Žene i muškarci su mnogo više slični nego različiti, a razlike, kada postoje idu uglavnom u očekivanim pravcima. Žene su po pravilu osjetljivije na rodne nejednakosti nego što je to slučaj sa muškarcima i manje su konzervativne od muškaraca kada je riječ o rodnim stereotipima. Ipak, na nivou ponašanja, a ne stavova, zadržane su «klasične» nejednakosti, koje se prije svega očituju u izrazitoj neravnopravnosti u obavljanju kućnih poslova i u nejednakostima u hijerarhijskom pozicioniranju žena i muškaraca u organizacijama u kojima su zaposleni. Diskriminacija je prisutna prilikom zapošljavanja, i djeluje, kako preko porodičnog i roditeljskog statusa (znači i na žene i na muškarce), tako i na žene posebno. Seksualno uznemiravanje kao i strah od nasilja su više problem za žene nego za muškarce. Ohrabruje, međutim, nalaz po kome su ispitanici u velikoj mjeri, bez obzira na rod, senzibilisani za postojanje nasilja u porodici. Strah da će osoba biti žrtva nasilja je više izražen od aktualnog seksualnog ugrožavanja.

Može se zaključiti da su razlike između muškaraca i žena u privatnoj sferi daleko izraženije nego u sferi zaposlenosti. Privatna sfera je tako i dalje okosnica ne samo eksploatacije ženskog neplaćenog rada, već nužno i generator održavanja i obnavljanja tradicionalnih vrijednosti. Ipak, istraživanje je pokazalo da je zadržavanje ovih nejednakosti ne samo izraz stereotipnih stavova partnera, već i perpetuiranja tradicionalnih očekivanja od strane poslodavaca, pa su muškarci, naprimjer, suočeni sa većim problemima prilikom odsustvovanja s posla zbog bolesti djece.

Ono što je osnovni nalaz ovog istraživanja moglo bi da bude ukazano na sljedeći način: **žene i muškarci su mnogo više slični u svojim stavovima nego različiti, i mnogo su više slični u stavovima nego što su to u praksama.** Promjena praksi i dalje ostaje neizvjesna i zavisna od objektivnih ograničenja okruženja, tj. siromašnog, postkonfliktnog društva u tranziciji, na polu/periferiji Evrope.

Na kraju, ovaj upitnik, pa time i ovo istraživanje, su pokrili samo jedan segment realnosti transformacije rodnih režima. Buduće istraživanje bi trebalo da teži stvaranju osjetljivijeg instrumentarija i pokrivanju većeg broja karakterističnih poduzoraka (samohrane majke, stare žene, etničke manjine, visokoobrazovane mlade žene i sl.) kojima bi se dobio bolji uvid u specifične i značajne razlike koje postoje unutar ženske populacije i koje ne bi trebalo «upoređivati». Također, buduće istraživanje bi trebalo u većoj mjeri da se oslanja na znanja o sličnim društvima, tj. društvima u tranziciji.

BIBLIOGRAFIJA

Bagić, Aida, *Gender Issues in Southeast Europe: the Impact of International Funding Policies*, Zagreb: Center for Women's Studies, 2003. (<http://www.policy.hu/bagic/> accessed 14.02.2004)

Barilar, Vesna, (ed.), *Aktivistkinje: Kako 'opismeniti' teoriju*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2000

Benokraitis, Nikole V., *Subtle Sexism: Current Practice and Prospects for Change*, London: Sage Publications, 1997

Bjelic, Dušan and Savić Obrad, *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, London Cambridge, Massachusetts: the MIT Press, 2002

Bjelić, Dušan, Introduction: Blowing Up the "Bridge", in: Bjelic, D. and Savic O. *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, London Cambridge, Massachusetts: the MIT Press, 2002

Blagojević, Marina, Duhaček Daša, and Jasmina Lukić (eds.), *What Can We Do For Ourselves?* Belgrade: Center for Women's Studies, 1995

Blagojević, Marina: *Roditeljstvo i fertilitet u Srbiji 90-ih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1998

Blagojevic, Marina. (ed.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AZIN, 2000

Blagojevic, Marina, Gender and Survival: Serbia in the 1990's', in: Peto A. and Rasky B (eds.) *Construction/Reconstruction: Women, Family, Politics in Central Europe, 1945-1998* (.) Budapest: OSI Network Women's Program CEU The Program on Gender and Culture, Osterreichisches Ost- und Sudosteuropa-Institut, Aubenstell, 1999

Blagojevic, Marina, Institutions in Serbia: From Collapse to What? in: Heinrich G. H. (ed.) *Institution Building in the New Democracies: Studies in Post-Communism*, Budapest: Collegium Budapest, 1999

Blagojević, Marina, Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: Urođnjavanje cene haosa, in *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2002

Blagojević, Marina, *Women's Situation in The Balkan Countries: Comparative Perspective*, Brussels: EU Parliament, 2003

Bodrijar, Žan, *Savršen zločin*, Beograd: Beogradski krug, 1998

Bradley, Henriette, *Gender and Power in the Workplace*, London: MacMillan Press, 1999

Braidotti, Rosi, *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press, 1994

Daskalova, Krassimira, Women's Problems, Women's Discourses in Bulgaria, in: Gal, S. and Kligman, G.,(eds.) *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day life after Socialism*, (ed.), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000

Dojčinović-Nešić, Biljana, *Ginokritika: Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, Beograd: Književno društvo 'Sveti Sava' i Centar za ženske studije i komunikaciju, 1993

Dojčinović-Nešić, Biljana, *Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije ženskih studija 1974-1996*, Beograd: Centar za ženske studije i komunikacije, 1996

Dolling Irene, Hahn Daphne, Scholz Sylka,: "Birth Strike in the New Federal States: Is Sterilization an Act of Resistance?", in: Gal, S. and Kligman, G.,(eds.) *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day life after Socialism*, (ed.), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000

Drakulić, Slavenka, *Balkan Express*, London: Hutchinson, , 1993

Eisenstein, Zillah (ed.) *Global Obscenities: Patriarchy, Capitalism, and the Lure of Cyberfantasy*, New York: University Press, 1998

Enwise Report: *Waste of Talents: turning private issues into a public debate*, ISBN 92-894-6750-9, European Commission: 2003

Feldman, Andrea, Uz dvadeset godina neofeminizma u Hrvatskoj (Twenty Years of Neo-Feminism in Croatia), in: *Kruh i Ruže*, No.10, Zagreb:Ženska Infoteka, 1999

Funk, Nanette and Mueller, Magda (eds.): *Gender Politics and Postcommunism*, London: Routledge, 1993

Gal, Susan and Kligman, Gail. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 2000

Gender jednakost i ravnopravnost u Bosni i Hercegovini: promocija gender koncepta kroz edukaciju u srednjoskolskom obrazovanju, projekat Vlada Republike Finske i Bosne i Hercegovine, Sarajevo, decembar 2001

Grunberg Laura, Women's NGO's in Romania, in: Gal, S. and Kligman G. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, New Jersey: Princeton University Press, 2000

Hadziabdić-Filipović Samra: *Country Report for Bosnia and Herzegovina*, working paper for report: *Women's Situation in The Balkan Countries: Comparative Perspective*, Brussels: EU Parliament, 2003

Haraway, Donna, Situated Knowledge: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, *Feminist Studies 14*, No. 3, (Fall 1988)

Harding, Sandra: *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms and Epistemologies*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1998

Havelkova, Hana, Abstract Citizenship? Women and Power in the Czech Republic, *Social Politics*, fall 1996

Heinrich, Georg. H (ed) *Institution Building in the New Democracies: Studies in post-post-Communism*, Budapest: Collegium Budapest , 1999

Human Development Report, Bosnia and Herzegovina, UNDP, 2002

Istraživanje o ženama i djeci u Federaciji Bosne i Hercegovine, Multiple Cluster Indicator Survey, 2000, Sarajevo: UNICEF, 2000

Iveković, Rada, Women, Nationalism and War: Make Love Not War, *Hypatia*, Vol. VIII, No 4, (Fall 1993), pp.113-126.

Jovanović, Miroslav and Naumović, Slobodan (eds.), *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Belgrade/Graz Udruženje za društvenu istoriju - Ideje 4, , 2002

Kesić, Vesna, *The status of Women and Women's Groups in Croatia*, A report written for Kvinna till Kvinna. Zagreb, August, 2002

Koludrović Inga, Kunac Suzana: *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split: UG Stope nade, 2000

Kovacs, Katalin and Monika Varadi, Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary, Gal S. and Kligman G. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 2000

Kumar, Krishna, *Women and Women's Organizations in Post conflict Societies: The Role of International Assistance USAID Program and Operations Assessment Report*, No. 28, Center for Development Information and Evaluation , U.S. Agency for International Development Washington, 2000.

Lang, Sabine, The NGOization of Feminism, in Kaplan, C., Keates, S., Wallach, J. W. (eds.) *Transitions, Environments, Translations, Feminisms in International Politics*, Routledge, London and New York, 1997

Marody, Mira, and Poleszczuk, Anna Giza, Changing Images of Identity in Poland: From the Self-Sacrificing to the Self-Investing Women? in: Gal S. and Kligman G. (eds.) *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 2000

Nikolić-Ristanović, Vesna, *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies*, Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 2002

Nikolovska, Natalija, and Sundać Dragomir, *Globalization and Economic Downfall of Countries in Transition*, Skopje: Magor, 2002

- Papić Žarana, and Lydia Sklevicky, (eds.), *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, 1983
- Papić, Žarana, Women in Serbia: Post-Communism, War, and Nationalist Mutations, in: Sabrina P. Ramet (ed.), *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and Yugoslav successor states*, The Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1999
- Papić, Žarana, *Sociologija i feminizam. Savremeni pokret i misao o oslobodjenju žena i njegov uticaj na sociologiju*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1989
- Papić, Žarana, *Polnost i kultura: Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Beograd:BIGZ, 1997
- Perović, Latinka, (ed.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, , Beograd: INIS, 1998
- Philips, Ann., *Engendering Democracy*, Univeristy Park: Pennsylvania State Univeristy Press, 1991
- Puzigaća, Milka: Status and Challenges for Gender Equality in Yugoslavia, Novi Sad: Scan, Agency for research and development, 2002
- Kende, Anna and Nemenv, Maria (1999): "Two Generations' Perceptions of Femininity in Post-Socialist Hungary", in: Peto A. and Rasky B. (eds.): *Construction/ Reconstruction: Women, Family, Politics in Central Europe, 1945-1998*, OSI Network Women's Program, New York/Budapest, CEU The Program on Gender and Culture, Budapest, Osterreichisches Ost- und Sudosteuropa-Institut, Aubenstell, Budapest
- Kesić, Vesna: Muslim Women, Croatian Women, Serbian Women, Albanian Women, in: Dusan I. Bjelić and Obrad Savić: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, London Cambridge, Massachusetts: the MIT Press, 2002
- Kovacs, Katalin and Varady, Monika, Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary, in: Gal S. and Kligman G.(eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000
- Kukanesen, Ren, *Female Headed Households*, Report May, 2003, UN in Bosnia and Herzegovina
- Maleck-Lewy, Eva and Mane Ferree, Myra: Talking about Women and Wombs: The Discourse of Abortion and Reproductive Rights in the G.D.R. during and after the Wende, in: Gal S. and Kligman G.(eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000
- Marody, Mira and Giza-Poleszczuk, Anna, Changing Images of Identity in

- Poland: From the Self-sacrificing to the Self-Investing Woman, in: Gal S. and Kligman G.(eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000
- Melkas, Tuula, *The Gender Barometer 2001*, Helsinki: The Council for Equality and Statistics Finland, 2002
- Petrović, Jasna. 2002. The Male Face of Trade Unions in Central and Eastern Europe. The Secret of Invisible Women. Zagreb/Brussels: ICFTU CEE Women's Network.
- Poverty Reduction Strategy Paper*, Bosnia and Herzegovina, 2003 (www.bih.prsp.info)
- Ramet Sabrina(ed.), *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and Yugoslav Successor States*, The Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1999
- Renne, Tanya (ed.), *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Boulder: Westview, 1997
- Rueschemeyer, M., (ed.), *Women in Politics of Postcommunist Eastern Europe*, Armonok, M.E.Sharpe, New York, 1994
- Salecl, Renata, *The Spoils of Freedom:Psychoanalysis and Feminism after the Fall of Socialism*, Routledge, New York, 1994
- Siromaštvo očima žena BiH*, Sarajevo:Star Network, 2003
- Slavova, Kornelia, Looking at Western Feminism through the Double Lens of Eastern Europe, lecture at the Central European University, Budapest, in February 2001, forthcoming in *Women's Agency in Central and Eastern Europe*, ed. by J. Regulska and J. Lukic, Indiana UP
- Sofronić-Ler, Nada, Gradašćević Sijerčić Jasmina i Fetahagić Maida: *Zato što smo žene: socio-ekonomski status žena u BiH*, Sarajevo: Star Network, 2000
- Stubbs, Paul, *Partnership or colonization? The Relationship Between International Agencies and Local Non Governmental Organizations in Bosnia-Herzegovina*, article prepared for the Independent Bureau for Humanitarian Issues (IBHI), Sarajevo, 1998
- Stiglitz, Joseph. *The Roaring Nineties: Seeds of Destruction*, London: Penguin Books, 2003
- Šilović-Šašić, Daša, *Executive Report, Central and Eastern European Network for Gender Issues*, working paper, Budapest, 2000
- Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford, 1997
- Vicsek, Lilla, *Uncertainty and Insecurity in Hungary*, working paper, Budapest,2000

Walsh, Martha, *The Role Of Women's Organizations In Post-Conflict Bosnia And Herzegovina*, Center for Development Information and Evaluation, United States Agency for International Development, Washington, D.C. 20523, 1999

Watson, Helen, *Woman and the Veil: Personal Responses to Global Process*, in A. S. Ahmed and H. Donnan, *Islam, Globalization and Post-modernity*, London:Routledge, 1994

Watson, Peggy, *The Rise of Masculinism in Eastern Europe*, *New Left Review* 198, 1993

Wedel, Janine R., *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*, New York: Palgrave, 2001

Women 2000. An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South-Eastern Europe and the Newly Independent States, International Helsinki Federation for Human Rights (IHF), Vienna:Agens-Werk, 2000

Women in Transition, UNICEF, the MONEE Project, CEE/CIS/Baltics, Regional Monitoring Report, No. 6, 1999

Young, Brigitte, *Disciplinary Neoliberalism in the European Union and Gender Politics*, *New Political Economy*, Vol. 5, No 1, 2000

Žene Balkana: regionalna perspektiva, "Karavan", No 7, Novembar 2002, Beograd, (Dodatak u dnevnom listu "Danas)

Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini i Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Federalni zavod za statistiku, 2001

Žene i rad, B.a.B.e., Zagreb, 2002

DODATAK

TABELE U PRILOGU

tabela 1

Struktura uzorka po spolu

		entity		Total
		FBIH	RS	
Pol	Muški	302	198	500
	Ženski	298	202	500
Total		600	400	1000

tabela 2

Struktura uzorka po mjestu stanovanja i spolu

	BiH		FBiH		RS	
	grad	ostalo	grad	ostalo	grad	ostalo
muški	263	237	179	123	84	114
ženski	268	232	175	123	93	109
ukupno	531	469	354	246	177	223
	1000		600		400	

tabela 3

Struktura uzorka po starosti, u %

	BiH				ukupno
	15-19	20-39	40-59	60 i više	
ukupno	9.20	38.20	41.20	11.40	100.00

tabela 4

Struktura uzorka po broju članova domaćinstva

Br. Članova	BiH	FBiH	RS
1	33	17	16
	6.60%	5.70%	7.90%
2	87	55	32
	17.40%	18.50%	15.80%
3	103	64	39
	20.60%	21.50%	19.30%
4	171	102	69
	34.20%	34.20%	34.20%
5	70	42	28
	14.00%	14.10%	13.90%

6	24	12	12
	4.80%	4.00%	5.90%
7	10	4	6
	2.00%	1.30%	3.00%
8	1	1	0
	0.20%	0.30%	0.00%
12	1	1	0
	0.20%	0.30%	0.00%
total	100.00	100.00	100.00

tabela 5

Struktura uzorka po obrazovanju

	BiH						FBiH						RS					
	bez škole	osnovna	srednja	KV i VK V	Viša	Visoka	bez škole	osnovna	srednja	KV i VK V	Viša	Visoka	bez škole	osnovna	srednja	KV i VK V	Viša	Visoka
muški	15	78	215	66	67	59	7	47	138	38	40	32	8	31	77	28	27	27
ženski	25	107	258	19	50	41	16	53	171	10	28	20	9	54	87	9	22	21
ukupno	40	185	473	85	117	100	23	100	309	48	68	52	17	85	164	37	49	48
	m	500	ž	500	u	1000	m	302	ž	298	u	600	m	198	ž	202	u	400

tabela 6

Struktura uzorka po spolu, obrazovanju i mjestu stanovanja

			grad	ostalo	
			muški	osnovna	22.60%
	srednja	44.20%	55.80%	100.00%	
	KV i VKV	35.70%	64.30%	100.00%	
	viša	55.60%	44.40%	100.00%	
	visoka	66.70%	33.30%	100.00%	
		grad	ostalo		
ženski	osnovna	22.60%	77.40%	100.00%	
	srednja	44.20%	55.80%	100.00%	
	KV i VKV	35.70%	64.30%	100.00%	
	viša	55.60%	44.40%	100.00%	
	visoka	66.70%	33.30%	100.00%	
		grad	ostalo		

Tabela 7

Struktura uzorka po bračnom statusu

		BiH					Total
		Neozenjen Neudata	Oženjen Udata	Razveden Razvedena	Udovac Udovica	Vanbračna zajednica	
Pol	Muški	146	325	8	21	0	500
	Ženski	141	277	23	55	4	500
Total		287	602	31	76	4	1000
		FBiH					Total

		Neoženjen Neudata	Oženjen Udata	Razveden Razvedena	Udovac Udovica	Vanbračna zajednica	
Spol	Muški	93	191	6	12	0	302
	Ženski	85	167	12	32	2	298
Total		178	358	18	44	2	600
RS							
		Neoženjen Neudata	Oženjen Udata	Razveden Razvedena	Udovac Udovica	Vanbračna zajednica	Total
Pol	Muški	53	134	2	9	0	198
	Ženski	56	110	11	23	2	202
Total		109	244	13	32	2	400

Tabela 8
Struktura uzorka prema roditeljstvu, u %

		Ima li djece, BiH		Total
		Da	Ne	
Pol	Muški	65.8	34.2	100.0
	Ženski	68.4	31.6	100.0
Total		67.1	32.9	100.0
		Ima li djece, FBiH		Total
		Da	Ne	
Spol	Muški	63.9	36.1	100.0
	Ženski	67.8	32.2	100.0
Total		65.8	34.2	100.0
		Ima li djece, RS		Total
		Da	Ne	
Pol	Muški	68.7	31.3	100.0
	Ženski	69.3	30.7	100.0
Total		69.0	31.0	100.0

tabela 9
Imate li posao? (u %)

		Imate li posao, BiH		Total
		Da	Ne	
Pol	Muški	58.2	41.8	100.0
	Ženski	50.2	49.8	100.0
Total		54.2	45.8	100.0
		Imate li posao, FBiH		Total
		Da	Ne	
Spol	Muški	59.3	40.7	100.0
	Ženski	52.0	48.0	100.0
Total		55.7	44.3	100.0
		Imate li posao, RS		Total
		Da	Ne	
Pol	Muški	56.6	43.4	100.0

	Ženski	47.5	52.5	100.0
Total		52.0	48.0	100.0

tabela 10
Dužina radnog vremena i spol

Imate li posao * Radno vrijeme * spol, BiH

				Radno vrijeme		Total
Pol				Puno	Kraće	
Muški	Imate li posao	Da	#	276	15	291
			% Imate li posao	94.80%	5.20%	100.00%
Ženski	Imate li posao	Da	#	240	11	251
			% Imate li posao	95.60%	4.40%	100.00%

Imate li posao * Radno vrijeme * spol, FBiH

				Radno vrijeme		Total
Spol				Puno	Kraće	
Muški	Imate li posao	Da	#	169	10	179
			% Imate li posao	94.40%	5.60%	100.00%
Ženski	Imate li posao	Da	#	145	10	155
			% Imate li posao	93.50%	6.50%	100.00%

Imate li posao * Radno vrijeme * spol, RS

				Radno vrijeme		Total
Pol				Puno	Kraće	
Muški	Imate li posao	Da	#	107	5	112
			% Imate li posao	95.50%	4.50%	100.00%
Ženski	Imate li posao	Da	#	95	1	96
			% Imate li posao	99.00%	1.00%	100.00%

		Da	Ne
BiH	Muški	58.2	41.8
	Ženski	50.2	49.8
		Da	Ne
FBiH	Muški	59.3	40.7
	Ženski	52.0	48.0
		Da	Ne
RS	Muški	56.6	43.4
	Ženski	47.5	52.5

tabela 11

Uticaj spola na različite dimezije posla, prosječna ocjena

prosječna ocjena, BiH

	Muški	Ženski
--	-------	--------

1	2.73	2.88
2	2.80	2.94
3	2.81	2.95
4	2.72	2.85
5	2.86	2.94
6	2.73	2.98
7	2.69	2.83
8	2.73	2.85
9	2.55	2.79
10	2.59	2.74

prosječna ocjena, FBiH

	Muški	Ženski
1	2.80	2.89
2	2.85	2.99
3	2.79	2.99
4	2.73	2.88
5	2.84	2.93
6	2.77	2.99
7	2.73	2.85
8	2.78	2.85
9	2.65	2.85
10	2.63	2.77

prosječna ocjena, RS

	Muški	Ženski
1	2.61	2.85
2	2.72	2.86
3	2.84	2.88
4	2.70	2.79
5	2.89	2.96
6	2.66	2.96
7	2.64	2.81
8	2.66	2.85
9	2.40	2.69
10	2.53	2.71

ocjena (1 -veoma pozitivan; 5- veoma negativan)

Uticaj na:

10. plaću
11. dodatne beneficije (auto, plaću)
12. pristup obuci
13. pristup informacijama
14. podjelu posla
15. napredak u karijeri
16. stalno zaposlenje
17. procjenu rezultata rada
18. uvažavanje profesionalnih sposobnosti

tabela 12

% odgovora «veoma pozitivan» i «pozitivan» uticaj spola na dimenzije posla

1 Muški	57.1
1 Ženski	75.0
2 Muški	54.8
2 Ženski	66.7
3 Muški	60.0
3 Ženski	75.0
4 Muški	16.7
4 Ženski	20.8
5 Muški	42.9
5 Ženski	54.2

1. uvažavanje profesionalnih sposobnosti
2. saradnja sa poslovnim partnerima
3. saradnja sa korisnicima usluga
4. primanje javnih subvencija
5. saradnja sa zaposlenim